ELEŞTİRİ

Toplum Üzerine Yazılar

Theodor W. Adorno

Frankfurt Okulu'nun önde gelen kuramcılarından biri olan Adorno'nun savaş sonrası Batı Almanya'nın toplumsal kültürünü eleştiri süzgecinden geçirdiği yazıları, bugünün Türkiye'sine de birçok açıdan ışık tutuyor. 1950 ile 1969 yılları arasındaki döneme yayılan yazılar, gerek faşizm sonrası dönemin, gerekse soğuk savaş ve refah toplumu yabancılaşmasının yükseldiği yıllarda egemen olan kitle kültürüne acımasız eleştiriler getiriyor. Faşizm sonrası Almanya ile askeri diktatörlükler sonrası otoriter Türkiye'nin kitle kültürü düzeyindeki birçok özelliği ilginç bir örtüşme gösteriyor.

BELGE YAYINLARI: 542
Düşünce Dizisi

ELEŞTİRİ
Toplum Üzerine Yazılar
Teodor W. Adorno

Yayına Hazırlayan
Attila Tuygan

Sayfa Düzeni
Aristan

Dizgi
Minife Yıldızhan

Kapak Tasarım
Alparslan Tuygan

Birinci Baskı
Mayıs 1990

İkinci Baskı
Ekim 2006

İç/Kapak Baskı-Cilt
Berdan Matbaacılık

Divanyolu Cad. Binbirdirek İşhanı No:15/1
Sultanahmet/İstanbul
Tel/Fax: 0 (212) 638 34 58
E-mail: belgeyayinevi@hotmail.com
belgekitapkulubu@yahoo.com

Theodor W. Adorno

ELEŞTİRİ
Toplum Üstüne Yazılar

Türkçesi:
M. Yılmaz ÖNER

İÇİNDEKİLER

ADORNO'NUN ESERLERİ

Adorno'nun eserleri *Rolf Diedemann* tarafından Suhrkamp Verlag'ta 20 cilt halinde yayınlanıyor. İlk yayınlanış tarihleri bakımından en önemlileri şöyle:

1924 "Husserl Fenomenolojisinde Nesnel'in ve Bilgi-Kuramsal'ın Transandantallığı", Doktora Tezi.

1927 "Bedendeki Ruhun Transandantal Öğretisinde Bilinçaltı Kavramı", Doçentlik Tezi.

1931 "Felsefenin Güncelliği", Doçentlik Dersi.

1932 "Doğa Tarihi Fikri" ve "Müziğin Toplumdaki Durumu".

1933 "Kierkegaard, Estetik Niteliğin Kurgulanması", resmî doçentlik tezi (Tübingen, 1962, 1966 ve 1974).

1935 "Otorite ve Aile" (ortak bir çalışma).

1937 "Wagner Üstüne Bir Deneme"

1940 "Husserl ve İdealizm Meselesi" (Journal of Philosophy).

1947 "Aydınlanmanın Diyalektiği" (Horkhoimer'le birlikte).

1949 "Yeni Müziğin Felsefesi" (Tübingen, 1958).

1950 "Otoriter Kişilik" (New York, 1984, 1978).

1951 "Minima Moralia" (Berlin/Frankfurt)
1956 "Bilgi Kuramının Meta-Kritik'i" (Stuttgart). Kendisinin felsefi programını da içeren bu kitap Adorno'nun kendisine göre en önemli eseridir.
"Uyumsuz Sesler", yönetilen dünyada müzik,
1957 "Üç Hegel İncelemesi", I. Bölüm.
"Edebiyat Notları I".
1961 "Edebiyat Notları II".
1962 "Müzik Sosyolojisine Giriş", Sociologica II.
1963 "Dokuz Eleştirel Model", 1. cilt. "Kavramlar".
1964 "Özlü Olmanın Kabacası", Alman ideolojisi üstüne.
1965 "Edebiyat Notları III".
1966 "Negatif Diyalektik".
1967 "Örneği Yok", Parva Aesthetika.
1968 "Pozitivizm Kavgasına Giriş".
1969 "Estetik Teori".
"Parolalar", Eleştirel Modeller, 2. cilt.
1970 "Toplum Teorisi ve Yöntembilgisi Üstüne Yazılar".
"Erginlik Eğitimi".
1973 "Felsefi Terminoloji", 2 cilt, 1974.

ALMAN YAYINCININ SUNUŞ YAZISI

'Toplumsal düzene müdahalede bulunup pratik açıdan değiştirme iradesini taşıyan düşünceler Adorno'nun felsefesinin özüdür, yoksa bu felsefenin salt uygulanışı değil.' Praksisi teorinin kıstası haline getirmekten ısrarla ne denli kaçındıysa güncel sorunlara karşı kamuoyu önünde ve yanlış anlamalara meydan vermeyecek biçimde tavır almaktan da o denli çekinmedi. Kitaptaki metinlerin odak noktasında birey ve toplum ilişkileri yer alıyor: Geç-kapitalizmin, radikal teorinin siyasal praksise geçişini engellemek ve böylece bu teoriyi yozlaştırmakla tehdit eden koşullarında spontanlık mümkün mü? Düşünen öznelerin yetersizlikleri bugün kendini teorinin nesnel güçsüzlüğünde kanıtlıyor. Teori, düşüncenin bu nesnellik karşısındaki tavrının ifadesidir. Teori ile praksisin birliği hiçbir karar verilme aşamasında değil. Adorno düşüncelerinde bu konuda hiç hayallere kapılıp kendini aldatmaya kalkmadı. Bu düşünceler etki yaratmayı amaçlamadığı her yerde o denli etkili oldu. Ne ki sosyal demokrasinin yerine getirmediği vaatleri dile getirmek, sistemin bağrında değişmelere yol açmak üzere giriştiği denemeler reformist birer girişim olarak değerlendirilip

öylece kenara atılamaz. Reformculuk tarihin değişmez belirtilerinden biri değildir. "Praksis her yerde kopuk kopuk düşündüğünden, tarihin bir anında, en zavallı reformlar bile hak ettiklerinden daha haklı çıkmak isterler". Eylemcilik, spontanlığa gizli yollardan varmak isterken onu fetiş haline getirir, tarihe yabancı halan bir idealizme kapılma tehlikesi karşısında büyülü silahlarla donanmış değilken Adorno'nun felsefesi tarihsel anı, şimdi ve burada nesnel düzeyde mümkün sayılan olanakları hiç şaşmaksızın düşünmekle materyalist açıdan meşrulaşmış bulunuyor. Her şeyin gerçek-dışı olduğunu her şeyi sihirli bir değnekle ya da zorla yol değiştirmek isteyenler esaslı biçimde sahip çıkıyorlar. Tarihsel materyalizmin savunduğu üzere, nesnenin öncelliği, değişen praksisi dikkate almak açısından teoriden hiç de geride kalmamalıydı. Teorinin tarihten kaynaklanmaya kalkıştığı, tarihteki işaretlere kendini artık gereksinmez sandığı yerde, kendi kendini hiçe saymış oluyor, Eylemcilik, gerçekliklerden kuvvet almadığı sürece sahte bir eylemcilik halini alıyor. Kör bir anarşist gibi kendini duvarlara çarpan birey bununla spontanlığını kanıtlamış olmuyor, o sahiden de tevekküle kapılıyor, kapılmıştır. "Nesnenin cansızlığına can katan spontanlık, taşlaşmış gerçekliğin, bu taşlaşma basıncının yol açtığı çatlakların dışa vurduğu çürük yerlere yapıştırılıp sıvanacaktı elbette". Teori düşmanı praksis ister istemez pratikliğe doğru geriliyor. Teori ve praksis birliğinin bedeli ikisinden birini soyutlayarak ödenemez Mantıkçı aklın hüküm süren bozgunculuğuna karşılık ortada bozguncu bir praksis varki bu praksis, sosyalizmi geliştirmiyor, sadece kapalı toplum somut olarak ne getirdiyse onu onaylıyor, yani sahte bütünün mutlak iktidarını.. Çatlak yerlere tek tek işaret koyan teori bütünün altüst edilmesine hacet kalmadan da bu durumu zamanın gözlerinden

okuyabilir. Marx, sınıf mücadeleleri teorisinin sınıf mücadelelerinin bir parçası olduğunda diretiyordu. Adorno'nun "Düşünmek eylemektir, teori praksisin yapısal bir biçimidir" sözlerinin de başka bir şeyi söylediği yok. Bugünlerde eleştirinin yarattığı aracılık veya iletişim, dolayımsız eylem karşısında gerçek praksisi oluşturuyor.

Müdahaleler (*Eingriffe*) ve Parolalar (*Stichworte*) adlı kitaplarında Adorno toplum ve kültür-eleştirisine ilişkin kavramlarının modellerini birarada veriyor. Bu kitap ise bu bileşimin bir bakıma devamıdır. Adorno'nun Amerika'daki göç yıllarından sonra döndüğü 1950 yılı ile ölüm yılı olan 1969 arasında yaptığı çalışmaları kapsıyor. İlkin 1971'de Almanya'da yayınlanan bu çalışmalar deneme türünde olsun serbest konferans türünde olsun, bilimsel bir takım makalelerden doğrudan siyasal bir çağrıya kadar uzanan yazılardır.

ADORNO'NUN YAŞAM ÖYKÜSÜ

1903 Adorno, Frankfurt'lu şarap tüccarı Wiesengrund ile karısı (kızlık adı) Adorno'nun oğlu olarak 11 Eylül'de dünyaya geldi. Frankfurt'taki lise yıllarında kendinden on yaş daha büyük olan Siegfried Kracauer ile dostluk kurdu. Sosyolojik denemeleri hâlâ okunan ve "Caligari'den Hitler'e" adıyla bir de incelemesi de bulunan Kracauer'le birlikte Adorno, Kant'ı incelemeye koyulurlar.

1921 Adorno, *A'bitur* (lise bitirme) sınavını verir, E. Bloch'un "*Ütopya Ruhu*"nu ve G. Lukacs'ın "*Roman Kuramı*"nı okur.

1922/23 Üniversite öğrenimine başlar, bir yandan da müzik kuramı ve eleştirileri üstüne yazmaya çalışır. Husserl Fenomenolojisiyle ilgili seminerde Horkheimer ile tanışır ve bir süre sonra da W. Benjamin ile de... Temel öğrenim dalı olarak Cornelius'un yanında felsefe öğrenimi görürken aynı zamanda sosyoloji, psikoloji ve müzik teorisi de okuyordu.

1924 Tamamıyla hocası Cornelius'un etkisi altında yazdığı doktora tezini (Husserl Fenomenolojisinde nesnel'in ve

bilgi-kuramsal'ın transandantlığı) tamamladı, 28 Temmuz'da sınavını verdi. Tez çok sonra 1956'da basıldı.

1925 30 Ocak'ta Viyana'ya giden Adorno orada Alban Berg ve Schönberg'in yanında müzik kuramları ve kompozisyon kuramını öğrendi. Ber'in yarım kalan "Wozzeck" operasına hayran oldu. K. Kraus'un derslerini büyük ilgiyle izledi.

1927 "Bedendeki ruhun transandantal öğretisinde bilinçaltı kavramı" konulu doçentlik tezini tamamladı. Hocası Cornelius için yazdığı bu çalışmasını resmî olarak sunmadan önce geri çekti. Sonradan karısı olan Gretel (Adorno) Karplus ile tanıştı.

1928 Adorno, E. Bloch'la tanışır.

1929-30 "Tan" (*Anbruch*) dergisine redaktör olarak girer, ama dergi komünist partisinin yayın organı haline geldi diye ayrılır.

1931 Tillich'in yanında doçentlik dersini verir: "Felsefenin Güncelliği. Burada gerek konu, gerekse yöntem açısından W. Benjamin'in büyük etkisi göze çarpmaktadır.

1933 "Estetik Niteliğin Kurgulanması" anlamında ikinci bir doçentlik tezi daha hazırlar,
30 Ocak gününde yayınlanan bu çalışma tam da Hitler'in iktidarı ele geçirdiği güne rastlar. Burada G. Lukacs'ın "*Tarih ve Sınıf Bilinci*"nin etkileri gözden kaçmaz.

1934 Oxford'a göç eder ve Merton kolejinde çalışmaya başlar, orada K. Mannheim'le tanışır. Fenomenolojik idealizmle artık iplerini koparmak kararındadır.

1937 Gretel Karplus'la 8 Eylül'de evlenir.

1938 Şubat ayında A.B.D'ye göç eder ve ilerde birlikte çalışacağı birçok arkadaşıyla orada bir araya gelir. Baba soyadını

bırakarak kızlık soyadını benimser. Daha 1928'den ber sıkı sıkıya bağlı bulunduğu "Enstitü" nün bu kez resm üyesi olur. "Princeton Radio Research Project"in "müzil incelemeleri" bölümüne Paul Lazarsfeld'le birlikte başkanlık eder.

1941 Adorno, Horkheimer'le birlikte California' ya taşınırlar.

1949 Federal Almanya'ya döner, Frankfurt/M. Üniversite-si'nde felsefe ve sosyoloji bölümünde ordinaryüs pro-fesörlüğe getirilir.

1952-53 Öte yandan da Beverly Hills'teki "Hacker Foundation"ı yönetmektedir.

1958 1953'ten beri eşbaşkanı olduğu "Enstitünün başkanlığına getirilir.

1969 İsviçre'de 6 Ağustos'ta ölür.

SİYASET ve NEVROZ ÜSTÜNE

Kimi sosyologlar... ruhbilimin teknik yönlerine hiç aldırış etmeden bu konuda bir takım ruhbilimsel kurgulara dalıp gidiyorlar.
Talcott Parsons

Arthur Koestler, Siyasal Nevrozlar(*) adlı denemesinde nevroz kavramını siyasete aktarıyor. Kendisinin orada kullandığı yöntem analoji yöntemidir: "Siyasal nevrotik"lerden söz ediyor, en başta, "En azından tıpkı cinsel libido gibi komplekslerle dolu olup bastırılmış, saptırılmış bir libido"dan. Burada temeldeki varsayım, Freud'un bireyin kendi dünyası ve kendi içindeki itici güçlerinin dünyasını açıklamak için ortaya attığı kategorilerin bu dünyaya benzeyen, ama ondan bağımsız bir dünyaya aktarılabileceği varsayımıdır. "Siyasal içgüdü" veya "siyasal bilinçaltı" gibi sözler bunu belli ediyor.

Psikoanalizin kendisi otuz yıldan beri siyasal fenomenleri anlamaya çalışmıştır. Tam da Koestler'in bilinçaltı ruhbilimiyle ilgili bildirisinin meydana koyduğu kitle hareketlerini konu edinmiştir.

(*) Arthur Koestler, *Politische Neurosen*, bkz: Der Monat 63, aralık 1953, S. 227.

Koestler'in, psikoanaliz dilindeki kavramlarla tanışmış olsa bile, analitik bir sosyal psikolojiyle ilgili son çabalarla tanışmamış olması, bilimin kaderindeki işbölümünün kabahatidir. Sosyal psikolojinin başlangıcında Freud'un o olağanüstü makaleleri yer alır: "Kitle Psikolojisi ve Ben Analizi, 1921". O burada, Le Bon'un, ve Mac Dougall'ın kitle psikolojisine yönelik bilinen gözlemlerini bireyin içgüdüsel dinamiğinden türetmeye çalışmış, kitle psikolojisi kavramında gizli büyüyü böylece söküp atmıştır. Bu psikolojideki semptomlar kendine özgü esrarengiz bir kollektif varlığın semptomları olmayıp kitledeki her bireyin başına gelen olaylara, yani Baba figürüyle özdeşleşme olayına dayanmaktadır. Hep karanlık olarak ifade edilegelen "kitle hipnozu" deyimini Freud ciddiyetle ele almış, kitlelerin hipnoza benzer davranış biçimlerini kitleyle bir ve bütünleşenlerin içgüdüsel yaşamından yola çıkarak geliştirmiştir. Freud'un teorisi böyle yola çıkmakla, kitlenin ancak, insanların atomlaşması ve yabancılaşması varsayımına dayalı olarak oluştuğu toplumsal bir duruma ağırlık kazandırdı.

Bu arada psikoanalizciler arasında dallanıp budaklanan tartışmalar da Freud'un yazısına katılıyordu. Empirik sosyal araştırmalar da daha 1920'li yılların sonundan beri kendi kitle psikolojisinin kavramlarını kullanıyordu. Ben de, izin verirseniz, bizim Sosyal Araştırmalar Enstitümüzün çalışmalarına değinmek istiyorum. Bu enstitüye Belsen'de kazaya uğrayıp ölen Karl Landauer yönetiminde bir psikoanaliz bölümü baştan beri katılmış bulunuyor. Max Horkheimer'in düzenleyip yayınladığı "*Aile ve Otorite Üstüne İncelemeler*"[1] adlı toplu eserde de, otoriteyle ilgili davranışların bilinçaltı mekanizmaları geniş bir malzeme çerçevesinde ilk olarak sosyal dinamikle bağlantılı biçimde ele

[1] "*Aile ve Otorite Üstüne İncelemeler*" (Yayın. Max Horkheimer), Schriften des Instituts für Sozialforschung, Paris, 1936.

alındı. Enstitümüzün Amerika'daki çalışmaları, bu amaç doğrultusunda daha da ileriye götürüldü: "*Otoriter Kişilik*"[2], siyasal ideolojiler ile karakterolojik yapılar arasındaki sistemli korrelasyonları irdeledi. Ve 1950'de yayınlanan kitap Amerika'da bugün bile tahmin edilemeyecek kadar yayınlara önayak oldu.

Koestler'in tezleri ile 20-30 yıldan beri sürdürülen bilimsel çabalar arasındaki farklılık, siyasal nevrozların, kendi başına birer hastalık olarak görülmeyip, ama bireyin içgüdüsel yapısı ve psikolojisiyle işlevsel biçimde bağlantılı olarak görülmesidir. Ne var ki bu farklılık, temelde hemfikir olunan olayların incelikli yorumlanışıyla ilgili düpedüz akademik bir ayırım değil, meselenin merkezine yöneliktir. Kavramları bir kez, anlamları gereği ait oldukları teoriden söküp çıkarırsak ve sağduyu denen o düzeye indirgeyecek olursak, anlamlarını yitirdikleri gibi, önceden gördükleri işlevleri de göremez olurlar.

Koestler'in makalesini ele alırsak, insanın ilkin, aslında siyasal libido'nun ne anlama geldiğini sorası geliyor. Çünkü bir başka soru da siyasal çaptaki içine-atma (*Verdrangung*) mekanizmalarının nasıl açıklandığı sorusu ki Koestler bu mekanizmalar için, içe-atma veya bastırma kavramının psikolojideki kesin anlamına bağlı kalmazsak etkileyici bir örnek vermektedir: Almanya'da suç nasıl içe-atılır gibilerden... Koestler siyasal libido'yu tam da şöyle tanımlıyor. Bireyin bütünün parçası olmak, bir topluluk içinde, onun içinde erimek, şöyle ya da böyle bu topluluğa ait olmak ihtiyacı.. Bu türden lafzî tanımlamalarla işin altından kalkmanın pek mümkün olduğu görülmemiştir. Koestler'in nitelendirdiği olgu aslında analitik bir sosyal psikolojinin başa çıkması gereken bir sorundur ve çözümünü de getirmemektedir. Yoksa Koestler, sahiden de Mc Dougall'in Freud

---

(2) Th. W. Adorno, *The Authoritarian Personality* (Yayın. Max Horkheimer ve S.H. Flowermann) New York, 1950.

-öncesi o çoğulcu içgüdü öğretisine mi dönmek istiyor, yani başka bir sürü çoğu da uydurma içgüdüler yanında bu içgüdüler cetvelindekilerin kökeni ve ilişkileri konusunda kafa yormadan bir de "sosyal içgüdü"den, söz eden öğretiye? "Bir yere ait olmak" sahiden de bu denli kendi kendine anlaşılabilir bir nitelik mi? Totaliter bir ideolojinin psikolojik köklerini ortaya çıkarmak istediğimizde, bu kavramın daha önceden peşine düşmek zorunda değil miyiz?

Ne var ki Koestler, betimleme ile açıklamayı birbirine karıştırarak siyasalın alanını mutlak bir konuma oturtuyor, böylelikle totaliter nitelikli bir aldatmaca ya da göz boyamanın yalnız ruhbilimsel değil, daha da önemlisi toplumsal düzeyde ortaya çıkışını da gözden kaçırmış oluyor. Asıl psikoanalitik teori anlamında düşünürsek, Koestler'in bir **grup içinde** olmakla şaşmaz biçimde özdeş saydığı karakteristik olaylar geniş ölçüde **kollektif narsizm** türündendir. İğdiş-etme kompleksine dayanan ve Nunberg'in ortaya attığı kavram ile Koestler'in pek tanışmadığı belli. Bu komplekse dayanan **Ben-İktidarsızlığının** aradığı bir şey var: Her şeye muktedir kibirli ve şişirme, ama bu arada kendi zayıf Ben'ine de derinden benzeyen kollektif bir yapı çerçevesinde dengeye kavuşmak. Sayısız birçok bireyde cisimleşen bu dengelenme eğilimi kolektif bir kuvvet durumunu alır ve bu kuvvetin boyutları şimdiyedek doğru dürüst tahmin de edilememiştir. Ama bu kuvvet, kendine özgü bir "siyasal nevroz" un ifadesi değildir, onun ruhbilimsel kökleri insanın yaşadığı ben-tatminini yitirmesinde yatıyor.

Koestler'in doğaçlama yöntemi ağır sonuçlar doğuran yanlış yargılara yol açmaktadır. Çünkü kollektif narsizm hiçbir zaman öyle "gerçeklik karşısında ne pahasına olursa olsun yoldan kaçmak" anlamına gelmez. Narsizmle bağdaşmadığı sürece belirli siyasal gerçeklerin içe-atılmaya mahkum olduklarını Koestler ne denli doğru olarak gözlemliyorsa, kollektif narsizmin "Gerçeklik İlkesi" ile pek iyi geçinir olması da o denli gözünden kaçıyor.

Totalitarizm kuyruklarının optikleri hiç kuşkusuz birçok yönde eğri büğrü bile olsa, bunu "gerçek-dışı" olarak nitelemek çok safca olur Narsizmin ruh bilimdeki anlamı şudur: Kendi Ben'ini, başka insanlara karşı duyulan sevgiyle değil, libido-ağırlıklı niteliklerle yüklemek Her bireyin pişip sertleşmesine, kendi varlığını sürdürme yolundaki çıplak iradesine prim veren toplum mekanizması böyle bir yükleme aygıtının kuşkusuz ki en son nedeni değildir. Kollektif narsizmi güdümleyen hedefler, Ben'le kaynaşma yetenekleri ölçüsünde rasyonel amaçlarla ve verilen koşulların içine derinlemesine nüfuz gücüyle iyice bağdaşırlar. Bugün Almanya ve Fransa'da yaşanan ve Koestler'in siyasal nevroza klasik bir örnek olarak gösterdiği ideolojiler, bu ideolojileri paylaşanların somut çıkarlarıyla baştan aşağı uyum içindeler. Böylesine bir narsizm en üst düzeydeki anlamıyla siyasal çerçevede ruhbilimsel olduğu kadar irrasyoneldir de. Bu narsizmin içinde kendini yokedici bir moment yatmaktadır, ama bu, artık narsizmin içinde zorla oluştuğu bir dünya düzeninin momenti değildir. Hitler, yaşadığı dönemin Avrupa'sını Milletler Cemiyeti'ndeki o, insanın sağ duyusundan birbiri ardına bir yığın aptallar üreten devlet adamlarından daha "gerçekçi" olarak görmedi mi? Benlik ile ilgili çıkarların totaliter sistemlerde acımasızca egemen oluşu, araçların seçiminde karşıtlarından çok daha üstün olan ve gözü varmak istediği amaçtan başka hiçbir şeyi görmeyen bir çeşit rasyonelliği doğurtmaktadır. Totaliter psikoloji, kendisi gibi kafadan sakat insanlar üreten toplumsal bir gerçekliğe rüçhan hakkı tanımaktadır. Ama sakatlık, bu sakatlığa uğrayan insanların o insan ötesi güce sahip gerçekliğin ajanları gibi iş görmelerinde yatıyor. Öyle ki bu insanların psikolojileri bu ajan eğilimlere has bir geçiş istasyonu rolü oynuyor. Nesnel toplum yasalarına dayanan bir teorinin bir çılgınlık sistemi haline gelebilmesi, kimseyi toplumun dış görünümüyle yetinen ve psikolojik çerçevede bundan sonrasını bile beceremeyen bir psikolojizme, her şeyi ruhbilime indirgeme tutkusuna itmemelidir.

"Siyasal nevroz" yoktur, ama ruhsal yozlaşmalar siyasal davranışı, bu davranışlardaki yozlaşmaları tamamıyla açıklamaksızın etkilemektedir. Bu tutum, "yaşamın anlamını aramak" ve insanları sıkıntıya boğan koşulları adamakıllı soyut bir tarzda sulandırmaktan çok, teknolojik işsizlik gibi iyice somut sıkıntılı durumlarda yatıyor, üretim araçlarının ve farklı ülkelerde hammaddeler üzerindeki mülkiyetin durumuyla, hayatla kendi gücüyle baş edebilmenin ekonomik imkânsızlıklarıyla ilgili uzlaşmazlıklarda yatıyor. Bu, öyle bir imkânsızlık ki bireyleri şeytanca bir "rasyonellik" altında farklı simgeler yönünde kitle hareketlerine sürüklüyor.

Sözünü ettiğim sosyal psikolojik incelemeler elbette ki tipik ruhbilimsel karmaşıklıklar ile siyasal tutum arasındaki bağımdaşlıkları da ele verdi. "Otorite bağımlısı karakterler", çocukluk yaşantılarının baskısı altında özerk bir Ben kristalleştirmekten geri kalan kişiler totaliter ideolojilere, özellikle yatkındırlar. Koestler'in görüşleriyle taban tabana zıt olan başka bir sonuç da tartışılanı ayacak kadar besbellidir: Otoriter karakterler, başka karakterlerden hiçbir zaman daha "nevrotik" değiller. Bu insanlardaki özel ruh bilimsel bozukluklardan söz etmek istersek, bunlar -ki bunu da olağanüstü bir ihtiyatla ileri sürmek lâzım-. Psikoz, özellikle Paranoia alanına giriyor. Oysa tipik nevrotik uyumsuzluklara daha çok karşıt tipin içinde raslanıyor. "Kitle psikozu"ndan ve "kitle çılgınlığı"ndan söz eden laubali anlatım gibi, anlaşıldığı kadarıyla olgulara siyasal nevroz teorisinden daha yakın düşüyor. Ayrıca şu da yanlış. Ruhbilimsel olarak totaliter sistemlere eğilimli olanları, çoğu zaman yapıldığı gibi, psikotik veya akıl hastası diye düşünmek de yanlış. Kendilerini sattıkları kollektif hayaller ve çılgınlık sistemi -ki Koestler'in katkısı bu sistemin fenomenolojisiyle ilgilidir- Ernst Simmel'in görüşlerine göre, öyle anlaşılıyor ki, bireyleri açık ve belirsiz bir psikozdan koruyor, yani kapalı, önü tıkanmış bir çılgınlık onlara başka alanlarda "daha gerçekçi" davranma iznini vermekte... Acı

ve tutkudan kaynaklanan moment onlarda daha çok bu gerçeklikte belli ediyor kendini, yani onları bir nevrotikin düştüğü bunalımlardan alıkoyan bir çeşit soğukluk ve iştahsızlık ya da duyumsamazlık halinde. Nevroz onlarda sanki önceden bir sonuca bağlanmıştır, dünyaya karşı baştan sona umursamaz bir tavır içindedirler. Eğer, Koestler'in dediği gibi, denevimlerden bir şeyler kapmaya yetenekleri yoksa, bu onların aslında deneyime giremiyecek kadar şey'leşmis olmalarından geliyor Totalitarizm öcüsünü en doğal biçimiyle temsil eden polis şefi nevrotik olmaya varıncaya kadar daha pek çok şeydir. Bunların yerine belki de, Franz Alexander'in ortaya attığı karakter nevrozu kavramına paralel olarak, asıl totaliter insan tipi anlamında, psikotik karakterlerden söz etmek lâzım. Ne var ki totaliter karakterin ruhbilimsel anlamda doğuş ve oluşumuna ne kadar derinlemesine girersek, bu karakteri sadece ruhbilimsel biçimde açıklamakla daha az yetinir olacağız. Ama bu karakterin ruhbilimsel kabızlıklarının o zaman kabız bir topluma uymanın aracı haline gelecek olmasının hesabını daha iyi verebileceğiz.

1954

FREUD TEORİSİ ve FAŞİST PROPAGANDANIN YAPISI[1]

Amerika'daki faşist fesatçı ve kışkırtıcıların söz ve yazıları sosyal bilimcilerce son onyıldır kapsamlı biçimde irdelendi. Nitel analiz yöntemini kullanan bu incelemelerden bazılarının sonuçları, L. Lowenthal ile N. Guterman'ın "Sahte Peygamberler" (*Prophets of Deceit*) adlı ortak kitaplarında sunulmaktadır[2]. Burada ortaya çıkan genel görünümde iki temel karakteristik var. Biri "yabancı" toplama kamplarına götürülmesi ve Siyonistlerin sürgün edilmesi gibi tamamıyla olumsuz türden garip kimi öneriler bir yana, A.B.D.'deki faşist propagandanın elle tutulabilir somut siyasal sorunlarla pek ilgilenmediğidir. Fesatçıların sözleri çoğunlukla insana yöneliktir: Bunlar, rasyonel hedefleri, rasyonel biçimde ortaya koyarak kendine açıkca yandaş kazanmak niyetinden çok, ruhbilimsel hesaplara dayanmaktadır. "Ayaktakımı kışkırtıcısı" deyiminin, kitleleri aşağılayıcı bir anlam taşımasına karşı çıkmanız bir yana, irrasyonel ve öfkeli bir saldırganlık havasını ifade ettiği doğrudur. Bizdeki "Hitler olsaydım"cılar bu saldırganlığı

---

[1] Bu makale Max Horkheimer'le yapılan ortak çalışmaların kapsamına giriyor.
[2] *Portrait of the American Agitator* (Harper Brothers yayınevi, New York, 1949) ayrıca Leo Lowenthal ve Norbert Guterman (Public Opinion Quarterly, 1948).

teşvik ederler. İnsanlardan ayaktakımı diye söz etmenin terbiyesizliği bir yana, fesatçının amacı, onları ayaktakımı yapmak, yani mantıklı bir siyasal amaç gütmeden zor kullanmaya hazır bir kitle haline getirmek ve pogrom (halkı kırdırma), havası yaratmaktır Genelde bu fesatçıların hedefi, Gustave Le Bon'un ünlü kitabından bu yana "kitle psikolojisi" diye adlandırılan şeyi yöntemli olarak kışkırtmaktır.

Kitapta ortaya konan kimi temel karakteristik fesatçıların hile ve tekniklere dayalı belli bir şemaya göre tamamıyla sistemli olarak hareket etmeleridir. Bu sadece politikacıların son hedefi, yani demokrasi ilkesine karşı kitle desteği sağlıyarak demokrasiyi ortadan kaldırma hedefi açısından geçerli değildir, aynı zamanda propagandanın içerik ve biçim düzeni açısından da geçerlidir. Çeşitli fesatçıların, örneğin Coughlin ve Gerald Smith gibi ünlü isimlerden tutun, taşradaki en küçük kin çığırtkanlarına kadar hepsinin kullandığı dil birbirinin öylesine benzeri ki hepsini tanımak için[3] birinin konuştuklarını analiz etmek yatar. Dayandıkları gerekçeler ve kullandıkları konuşma

---

[3] Bu saptama belirli bazı kısıtlamalar çerçevesinde geçerlidir. O bakımdan, örneğin büyük çaplı ekonomik bir desteğin haklı haksız spekülasyonunu yapan ajitatörlerle saygıdeğer görünümlerini bu yüzden korumak isteyen ve anti-semitist olduklarını, sıra yahudileri kovalamaya gelinceye kadar inkâr eden ajitatörler arasında fark var. Ayrıca dinine düşkün tutucu bir hristiyanı oynayan ve "Dole"ve -kamu parasının destek amacıyla kullanılması- karşı duydukları nefretle tanınan ajitatörlerle, daha şık yeni bir variyant olarak en başta gençliğe yönelip kendilerini bazan devrimci olarak satan ajitatörleri de birbirinden ayırmak lâzım. Bu farklılıkların önemini hiç de küçümsememek gerek. Konuşmaların temel yapısı ve çevrilen dolaplar bu tür özellikle kültürel nüanslara rağmen aynıdır. Burada gerçek uzlaşmazlıklardan çok iş bölümüdür ele alınan. Şunu kaydedelim ki nasyonal sosyalist parti buna benzer nüansları kurnazca kullanmasını bilmiş tir. Oysa bu nüanslar hiç bir zaman ağırlık kazanmamış veya iş parti içinde ciddi ideolojik kavgalara kadar varmamıştır. 30.6.1944 kurbanlarının birer devrimci olduğu kanısı mitoloji dünyasına ait bir sanıdır. Kan Deryası birbiriyle yarışan "raketler" in meselesiydi, yoksa sosyal anlaşmazlıklardan kaynaklanıyor değildi.

taktiklerinin o daracık kapsamını bir kez tanıyınca her konuşmada aynı şeyleri sonsuz kez nasıl tekrarladıkları belli oluyor. Gerçekten de fikir yoksunluğu ve sürekli tekrarlamalar bütün bu tekniğin zorunlu öğelerini oluşturuyor.

Şemanın genelinde yatan o mekanik katılık açıkca belli olduğundan ve bu da faşist kafa yapısının belli yönlerini açığa vurduğundan olacakki faşist propaganda malzemesinin yapısında bir bütünlük olduğu hemen göze çarpıyor. Bu birlik ve bütünlük ister bilinçli ister bilinçsiz olsun, konuşulan her sözü belirleyici genel bir anlayışa dayanmaktadır. Bu yapısal bütünlük psikolojik tözün kendisi kadar temeldeki siyasal anlayış için de söz konusudur. Faşist propagandanın bireysel hilelerinin niteliği bilimsel olarak incelendi ve böylece tek tek ele alman motiflerin ruhsal analizine dayalı anlamlar ortaya döküldü. Şimdi propaganda öğelerinin neler oldukları saptandıktan sonra sıra, bu öğeleri kapsayan ve onları üreten psikolojik sistemi gözönüne almaya gelmiştir. (Bu arada, bu "psikolojik sistem" deyiminin Paranoia'yı çağrıştırması hiç de raslantı olmasa gerek.) Bu yaklaşım çeşitli propaganda hilelerinin ruh analizine dayalı anlamı, yoksa başka türlü keyfî ve birer raslantıymış gibi sanılacağı için, daha da tutarlı sayılır. Kısacası analizi, kuramsal bir referans ya da gönderme sistemine dayandırmak gerekiyor. Tek tek bir takım teknikler ruh analizine dayalı bir yorumu kaçınılmaz biçimde gereksindikleri içindir ki, bu referans sisteminin, temeldeki daha kapsamlı bir psikoanalitik teorinin fesatçının tavrına bütün olarak uygulanmasıyla kazanılması gerektiğini, postülat olarak koymak mantıklı bir iştir.

Alman faşizm tehlikesinin son sınırına ulaşmadan çok önceleri, daha 1921'de "Grup psikolojisi ve Ben Analizi" adıyla ilkin almanca, sonra 1922'de İngilizce yayınlanmış olan kitabında Freud da böyle bir referans sistemi ortaya koymuştur(4). İşin

(4) Kitabı İngilizce'ye Çeviren James Strachy, İngilizce "group" kavramının, Le Bon'daki "foule" kavramına denk geldiğini haklı olarak vurguluyor. Şunu eklemek./.

politik yanı onu pek ilgilendirmese bile, Freud'un faşist kitle hareketlerinin ortaya çıkışı ve doğasını- önceden açıkça salt psikolojik kategorilerde görmüş olduğunu söylemek abartma sayılmaz. Analiz açısından düşünecek olursak, analizcideki bilinçsiz faktör hastadaki bilinçsiz faktörü algılayacak olursa, kabul etmek mümkündür ki onun rasyonel düzlemdeki kuramsal sezgileri, daha derin bir düzlemde belirmekte olan, ama henüz latent (ortaya çıkmamış) olarak duran eğilimlerden daha önde gelebilirler. Belki I. Dünya Savaşından sonra Freud'un Narsizm ve Ben-Sorunlarıyla derinlemeye uğraşmaya başlaması bir raslantı da değildir. Şurası belli ki bu konuyla ilgili ruhsal mekanizmalar ve içgüdüsel çatışmalar-bunalımlar bugün giderek daha önemli bir rol oynarken, buna karşılık "klasik nevroz"lar psikoanalitik yöntemin gelişmesine Konverziyon Histerisi gibi yardımcı bir model oluşturdular, Ama bu klasik nevrozlar, pratik analizcilerin kanıtlarına göre. bugün hele Charcot histeriyle klinik düzeyde uğraşmaya ve İbsen bunları kendi oyunlarının konusu haline getirmeye başladığında, artık Freud'un gelişme dönemine oranla o denli ciddiye alınmaz oldular. Kitle psikolojisi sorunu, Freud'dan bu yana yeni tip bir ruhsal rahatsızlıkla sıkı sıkıya bağlantılı duruma geldi ki bu tip, bireyin çöküşüne ve bundan kaynaklanan ruhsal güçsüzlüğüne sosyal ekonomik nedenlerden bakan bir dönem için çok karakteristik sayılır. Freud toplumdaki değişikliklerle uğraşmasa bile, bireyin monadolojik sınırları çerçevesinde onun

---

gerekir ki bu kitaptaki "Ben" kavramı, Freud'un sonraki yazılarında Es (nötr anlamda "o") ve Ben-Üstü (Über-Ich - Süperego)'den farklı olarak belirtilen özel bir ruhsal kerte anlamını henüz taşımıyor. Burada sadece Birey anlamına geliyor. Freud'un "Kitle psikolojisi"ndeki en önemli sonuç veya dokundurmalardan biri, onun bağımsız olarak varsayılan hiçbir "kitle ruhu" tanımayıp Le Bon ve Mc Dougall gibi yazarların gözlemleyip anlattıkları olayları, bir kitle oluşturan ve kitlenin büyüsüne kapılan bireylerin her birinde görülen birer geriye-başvurma olayına indirgemesidir.

kendi derinlerinde düştüğü bunalımın ve dış kollektif güçlerin amansız baskısı altında hiçbir eleştiride bulunmadan içine çekilmeye yatkın oluşunun izlerini kovaladı. Kendi çağındaki toplumsal gelişmeleri incelemeden, kendi çalışmalarını geliştirmek, kendi çalışma alanlarında seçtiği yolu ve yol gösterici kavramları geliştirmek sayesinde tarihsel eğilimleri de sergilemiş oluyordu.

Freud'un kendi uyguladığı yöntem hem Le Bon'un kitle ruhu kavramıyla ilgili dinamik bir yorumdur, hem de (Le Bon ve analitik psikoloji öncesi psikologlar tarafından sanki birtakım acayip belirtileri açıklayan anahtar deyimler gibi kullanılan) belirli dogmatik kavramların ya da sihirli sözlerin eleştirisi sayılır. Bunların en önemlisi asılama veya telkin kavramıdır ki, bu Hitler ve benzerlerinin kitlelere uyguladığı büyünün popüler anlamı çerçevesinde yetersiz de olsa bir önlem olarak hala büyük rol oynuyor. Freud, Le Bon'un kitleyi betimlemek üzere ileri sürdüğü karakteristiklerin doğruluğundan kuşku duymuyor. Bu karakteristikler açısından kitle, bireyselliğini yitirmiş, mantıktan yoksun, kolayca yönlendirilebilir, şiddet eylemlerine hazır ve her bakımdan geriye-sığınmacıdır veya tepkicidir. Ama Freud'u Le Bon'dan ayıran şey kitleyi geleneksel olarak aşağı görmekten kaçınmasıdır ki bu, eski psikologların hep dönüp geldikleri bir noktaydı ya da temcit pilavı. Bir takım sıradan betimlemelerden yola çıkarak kitlelerin kendine yakıştırılan belki de o değişmeyen değersizliğine hükmetmek yerine Freud tam bir aydın ruhu içinde, nelerin kitleleri kitle durumuna getirdiğini sorgular. Kendisi için bir çözüm olmaktan çok bir sorun ifade eden, o sosyal ya da sürü içgüdüsü gibi kolay bir varsayımı red etmektedir. Bunun da Freud'un belirttiği üzere, ruhbilimsel nedenler yanında sosyolojik nedenleri vardır. İlkin bugünkü kitleleri oluşturan kişiler birer birey, liberal-bireyci rekabet toplumunun çocukları oldukları, kendileri rekabet çerçevesinde ayakta kalabilen birimler olarak eğitildikleri ve durmadan "haşin" olmaya ve "pes etmeme"ye çağrılıp ona göre

uyarıldıkları için, modern kitle oluşmalarını biyolojik fenomenlerle kıyaslamanın pek savunulacak yanı yoktur.

Bu oluşumlarda bireyselleşme-öncesi, arkaik içgüdülerin hala süregeldiğini kabul etsek bile (Adorno bununla neredeyse tam biyolojik kökenli içgüdüleri kast ediyor -Y.Ö.) onların bağrında yatan bu mirasa (yeteneğe) doğrudan gönderme yapılamaz. Tersine olarak bugünkü insanların, kendi akılcı düzeylerine ve aydın bir teknik uygarlığın yaşadığı düzeye tamamıyla ters düşen davranış biçimlerine saplanıp kaldıklarını açıklamak gerekir. İşte Freud'un ele aldığı da budur.

Freud, bireylerin kitle durumuna dönüşmesini (sürecini-Y.Ö.) hangi kuvvetler belirler, bunu saptamaya çalışıyor. "Bireyler birbirleriyle kitle içinde bir bütün halinde bağ kurmuşlarsa onları birbirlerine bağlayan bir şeyler olmalı ve kitlenin karakteri de bu bağ maddesinde olmalı"[5]. Bunları araştırmak işte, faşist ayakoyunlarında temel sorunu keşfetmekten daha az bir şey değildir. Çünkü milyonlarca insanın desteğini, ama onların rasyonel çıkarlarıyla bağdaşmayan amacı uğrunda kazanmak zorunda olan faşist demagog bunu ancak, Freud'un araştırdığı "bağ maddesi"ni yapay olarak yaratmakla becerebiliyor. Demagogların bu yöntemi gerçekçi ise -ki başarıları buna şüphe bırakmıyor- demagogun sentetik olarak yaratmaya çalıştığı şeyin, bu bağ maddesinin ve bunun da, onun çeşitli propaganda teknikleri ardındaki genel ilkenin ta kendisi olduğu tarzında bir varsayım yapılabilir. Genel psikoanaliz teorisine uygun olarak Freud, bireyleri kitle halinde bütünleştirici bağ maddesinin libido niteliğini taşıdığına inanıyor. Kitle psikolojisinin bu yönüyle önceki psikologların da zaman zaman karşılaştıkları oldu: İddia edilebilir ki diyor Mc Dougall "İnsanların heyecanları, bir kitle

---

[5] S. Freud, *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, bkz. Toplu Eserler, cilt 13, Londra 1955, S. 77.

içinde ulaştığı doruk noktasına başka koşullarda pek ulaşamaz. Kitleye katılanlar için, kendilerini tutkularına sınırsızca teslim etmek, kitle içinde eriyip gitmek, kendinde birey olarak sınırlı kalma duygusunu yitirmek gerçi zevk verici bir duygudur."[6] Kitleyi bir arada tutan kuvveti tamamıyla Haz ilkesiyle açıklamakla Freud bu gözlemlerin ötesine geçiyor, yani bu kuvveti kendini kitleye bırakmayan kişiye sağladığı gerçek ya da gerçekliğin yerine geçen tatminlere bağlıyor. Kendi toplantılarına katılanlara pasifliğin dişi çizgilerini özellikle yakıştırırken, Hitler kitle oluşumunda yatan bu libido-nitelikli köklerin bilincindeydi. O böylece kitle psikolojisinde yatan bilinçsiz eşcinselliğin rolüne gönderme yapıyordu[7]. Libido'nun kitle psikolojisi içine sokulmasının en önemli sonucu, kitlelere yakıştırılan özelliklerin, özel bir takım kitle ve sürü içgüdüsü tasarımlarının yansıttığı o görünürde ilkel ve açımlanıp indirgenmesi imkansız karakterini yitirmesi oldu. Sürü içgüdüsü neden değil, sadece sonuçtur. Kitleye özgü olan şey, Freud'a göre, yeni bir nitelik değil, tam tersine aslında önceden var olup örtülü duran bir takım özelliklerin belirtisidir. "Bizim açımızdan, yeni özelliklerin ortaya çıkmasına bel bağlamanın gereği yoktur. Bireyin, kitle içinde kendi bilinçsiz içgüdü dalgalarını içe bastırmasına olanak sağlayacak koşullara ulaştığını söylemek yetiyordu"[8]. Böylece yalnız özel olarak yapılan bir takım yardımcı varsayımlar fuzulî olmakla kalmadı,

---

[6] *a.g.e.*, S. 91.

[7] Freud, meselenin bu yönüne eğilmiyor, ama bıraktığı yazıların bir yerinde meselenin farkında olduğu anlaşılıyor. "Kadına duyulan sevgi aynı şekilde ırkın, ulusal ayrımcılığın ve sosyal sınıf düzeninin kitle bağlarını kırıyor ve böylece kitle açısından önemli işler beceriyor. Homoseksüel sevginin kitle bağlarını daha uygun düştüğü, dizginlenemeyen cinsel bir eğilim haline geldiği yerde bile kesinlikle belli oluyor" (*a.g.y.* S. 159) Açık ve bastırılmış sadizmler arasındaki sınırın, liberal burjuva toplumunda olduğundan daha değişken olduğu alman faşizminde bu özellik kuşkusuz ki doğrulanmış bulunuyor.

[8] *a.g.e.*, S. 79.

aynı zamanda kitlede eriyenlerin ilkel olmadıkları, tam tersine kendi normal akılcı davranışlarıyla çelişen ilkel bir biçimde davrandıkları olgusuna doğruluk kazandırıldı. Gerçekten de kitleyle ilgili en sıradan betimlemeler bile kitlenin belirli özelliklerinin arkaik bir takım karakteristiklere olan yakınlığına hiç kuşku düşürmüyor. Bu özellikle, azgın bazı heyecanlarla bir takım eylemler arasında oluşan kısa-devre karşısında, kitle psikolojisiyle ilgili bütün yazarların belirttiği tavırlar için geçerlidir. O eylemler Freud'un ilkel kültürle ilgili yazılarında şöyle bir varsayıma götüren bir fenomen sayılırlar: İlkel topluluğun atasının öldürülmesi sadece yalnızca bir fantazi olmayıp aynı zamanda tarihöncesi gerçekliğe de uygun düşmektedir. Dinamik teoriye göre, bu türden arkaik karakteristikleri bir bunalım veya uyumsuzluğun sonucu olarak anlamak gerekiyor ki bunun faşist düşünce tarzına özgü, ama farklı ruhsal kuvvetler arasında bir karşıtlık kabul edilmedikçe anlaşılması pek güç olan kimi olayları açıklamaya yardımcı olması mümkün. Burada en başta, Freud'un "Kültürdeki Huzursuzluk" kitabında ele aldığı yıkıcılık içgüdüsü gibi psikolojik bir kavram akla geliyor. Uygarlığa karşı girişilen bir başkaldırı olarak faşizm arkaik karakteristiğin öyle basit bir tekrarı değil, tam tersine onun uygarlığın bağrında yine uygarlığın kendisi tarafından yeniden üretilmesidir. Faşist başkaldırıyı harekete geçiren güçleri sadece yaşanan toplumsal düzenin baskısını yıkan yoğun Es (bilinç-altı içgüdüler) -enerjileri olarak belirlemek yetmiyor. Tersine olarak bu başkaldırı, enerjisini kısmen de bilinç-altına hizmet etmeye zorlanan başka psikolojik aşamalardan alıyor Kitlenin insanları arasındaki libido bağları pervasızcasına cinsel birer bağ olmadığından şu soru ortaya çıkıyor: Kitleyi bir arada tutan duygusal bağları, birincil, cinsel enerjiyi dönüştüren psikolojik mekanizmalar nelerdir? Freud bu soruya telkin ve telkin-edilebilirlik kavramları altında toplanabilen olayları çözümleyerek yanıt veriyor. Telkini bir "kalkan" veya ardında "sevgi ilişkisi"nin saklandığı bir "paravan" olarak görüyor.

Ama burada önemli olan telkinin ardında saklanan "sevgi ilişkisi"nin bilinç-altında kalmasıdır[9]. Örgütlü kitlelerde, örneğin kilisede ve orduda, kitle mensupları arasında sevgiden hiç konuşulmadığı ya da sevginin [kitle mensuplarının dinsel mecaz yoluyla ve bu mecazı yüceltmek üzere bir araya geldiklerini ve böylelikle her şeyi kucaklayan sevgiyi birbirlerine karşı davranışlarında taklit ettiklerini savunarak) dolaylı ve yüceltme biçiminde ifade edildiği olgusuna sıkı sıkıya tutunuyor Freud. Günümüz toplumunun yapay olarak bir araya gelen faşist kitlelerinde sevginin adının hemen hiç anılmaması dikkate değer[10]. Hitler, sevgili baba rolüne başvurmaktan kaçınıyordu ve bunun yerine tehdit edici otoriteye has olumsuz rolü seçti. Sevgi kavramının yerini ise "Almanya" gibi soyut bir tasarım aldı ve sevgiden de fanatik sıfatı eklenmeden pek söz edilmedi. Sevgi, içinde düşmanlık ve saldırganlık taşımayanlara karşı düşmanlık ve saldırganlığın sesi demekti. Birincil libido enerjisini, onun belirtilerini siyasal amaçlara uygun bir tarzda yönlendirmek üzere bilinçaltı düzeyde tutmak faşist önderliğin temel ilkesidir. Nesnel bir fikir, kitlenin oluşumunda, tanrıya ulaşmayı amaçlayan dinsel fikirler gibi nasıl zayıf bir rol oynuyorsa ve kitle biricik hedef uğrunda ne denli yoğun biçimde saptırılıyorsa, her özgür sevgi o denli derinlere gömülmek ve itaat biçimine dönüştürülmek zorundadır. Faşist ideoloji sevgi duyulabilecek pek az şey içerir.

---

(9) "Sevgi ilişkileri insan ruhunun özünü oluşturur. Yazarların bu konuda söz etmediklerini bir hatırlayın" *a.g.e.*

(10) Bu dikkate değer olgunun nedenlerinden biri, belki de, faşist kışkırtıcının iktidara gelmediği sürece, karşısındaki kitlelerin ilkin örgütlü kitleler değil, büyük kentlerdeki raslantısal kitleler olmasındandır. Bu insan yığınları arasındaki gevşek bağlılık, dayanışma ve disiplini, yönlendirilmemiş sevgi ihtiyacı pahasına gerekli kılmaktadır. Kışkırtıcının görevlerinden bir bölümü, kitleyi, bir ordu ve kilise gibi örgütlenmiş olduğuna inandırmaktır. Örgütlenmenin kendisi bir fetiş haline sokulur, araç olmaktan çıkarılıp amaç haline getirilir ve bu eğilim. kışkırtıcının bütün konuşmaları boyunca sürüp gider

Faşizmin libido-nitelikli yapısı ve faşist demagogların tüm tekniği otoriterdir. Demagojik ve de telkinci tekniklerin, kişilerde, kendilerini salt kitlenin mensubu haline getiren regresyon (geriye-dönüş) süreçlerine yol açan psikolojik mekanizmalarla bağdaştıkları nokta da budur. "Telkinci (hipnotizör), aldığı önlemler sayesinde öznede onun arkaik eğilimlerinden bir parçasını uyandırıp gün ışığına çıkarır. Bu eğilimlerki ana-babaya karşı duyulan ve babayla olan ilişki açısından bireyde yeniden hayata kavuşan eğilimlerdir. Ayrıca hipnotizör, her şeyin üstünde güçlü ve tehlikeli olup karşısında ancak pasif ve mazohist bir tavır alınabilen ve karşısında bireyin iradesini yitirdiği bir kişilik tasarımını da uyandırır. Bu öyle bir kişiliktir ki onunla yalnız olmak, onun gözüne bakabilmek kaygılandırıcı bir cüret gibi görünür. İlkel topluluk içindeki bir kişinin onun atasıyla ilişkisini ancak böyle düşünebiliriz.. Kitleyi oluşturan ve kitlenin telkin edilme olayında kendini gösteren o zorlayıcı ve uğursuz karakter böylece haklı olarak ilkel topluluğun kökenlerine indirgenebilir. Kitlenin önderi hep kendisinden korkulan atadır. Kitle hep kendisine sınırsız bir güçle egemen olunmasını istemektedir, aşırı derecede otorite düşkünüdür. Le Bon'un deyimiyle boyun eğmeye karşı hep susamışlığı vardır. Ata kitlenin idealidir, Ben-ideali yerine Ben'i egemenliğine alan bir ideal Hipnoz'un 'bir kitle iki kişidir' deniliyorsa bunda hakkı var. Telkin açısından ise kanaatgetirme diye bir tanım yapmaya bile gerek kalmıyor. Çünkü bu, algıya ve düşünmeye değil, erotik bağlara dayanmaktadır."[11]

---

[11] Freud'un kitle psikolojisinde anahtar rolünü oynayan bu paşajı faşist karakterle ilgili en keskin gözlemlerin açıklamasını da getiriyor, yani Ben-üstü (Süperego)nün dışlaştırılmasını "Ben ideali" kavramı Freud'un, sonradan Ben-Üstü dediği şey için daha önceden kullandığı deyimdir. Faşist karakterin yaptığı şey işte Ben-Üstü (Über-Ich = Süperego) yerine Ben-Kitle (Massen-Ich) deyimini uygulamasıdır. Bu tür insanlar bağımsız, otonom bir vicdana sahip olamayıp bunu, Freud'un belirttiği gibi, irrasyonal olan kollektif bir otoriteyle özdeş kılarlar ki bu otorite, bireyin kendi düşünüşüne iyice yabancıdır. onu altına alıp ezer ve bu ./.

Bu pasaj gerçekten de faşist propagandanın nitelik ve içeriğini tanımlıyor. Bu, hedeflerin rasyonel biçimde bir kanaatgetirme yoluyla değil, "öznede arkaik eğilimlerin bir parçasını" becerikli bir tarzda yeniden canlandırma yoluyla ulaşılabilir olmasından, irrasyonel ve otoriter hedefler olmasından dolayı psikolojik bir olaydır. İster gerçek önder ister sadece grubun çıkarının temsilcisi olsun, faşist kışkırtmanın merkezi önder imgesinde yatmaktadır. Çünkü her şeyden güçlü ve tehditçi Ata fikrini ancak böyle bir psikolojik imge uyandırmaktadır. Faşist propaganda açısından karakteristik sayılan o bilmecemsi kişileştirmenin, bir takım isimleri, büyük adamları koz diye kullanma eğiliminin en son kökü buradadır. Bireyin babasını iyice aşan ve bu nedenle "Ben-Kitle" gibi bir yüceltmeye uygun düşen o her şeyin güçlüsü ve astığı astık kestiği kestik baba imgesini oluşturmak, "insanın iradesini yitirmek zorunda kaldığı pasif-mazohistlik tavrı" yaymak için biricik yoldur. Bu tavır, babanın yakın faşist çevresinden öylesine istenir ki, istenen siyasal davranış, kişi olarak kendi rasyonel çıkarlarıyla ve kitlenin ya da gerçekten ait oldukları sınıfın çıkarlarıyla bağdaşmaz hale gelsin[12] O bakımdan faşist önderin açısında önderi izleyenlerde yeniden uyandırılan irrasyonellik yeterince rasyoneldir. Çünkü önderin, kitlenin "gerçeği algılamaya ve düşünmeye değil, erotik bağlara dayanarak inandırılmasına" ihtiyaç vardır.

---

yüzden yapısındaki katılığa rağmen yerini başka bir şey kolayca alabilir. Bu fenomen. Alman halkına yararlı olan şeyin iyi olduğu biçimindeki Nazi formülünü olduğu gibi ifade ediyor. Aynı şema. Amerikan faşist demagoglarının sözlerinde de tekrarlanmaktadır. Bu demagoglar. kendi muhtemel yandaşlarının hiç bir zaman kendi vicdanlarına değil, hep konvansiyonel, stereotip, yüzeysel değerlere hitap ederler.

[12] Yakın faşist çevrenin kendine has mazohizminin sadist içgüdülerle kaçınılmaz biçimde bağlantılı olduğu Freud'un, aslında Odipus Kompleksi çerçevesinde gelişen "iki yönlü davranışlar" konusundaki genel teorisiyle uyum içindedir. Bireylerin kitlelerle faşist düzlemde bütünleşmesi, bireylere. öteki tatminlerin yerine geçen ./.

Libidonun, önder ile önderi izleyenler arasında ve izleyenlerin kendi aralarındaki bir bağ maddesine dönüştürüldüğü mekanizma özdeşleştirme mekanizmasıdır. Freud kitabının büyük bölümünü bunun analizine adamıştır[13], Freud'un yaptığı, özellikle özdeşleştirme ve introjeksiyon (içe-yansıtma) arasında yaptığı çok incelikle kuramsal ayırımları burada ortaya getirmek olanaksız. Ancak şunu belirtelim ki faşist psikoloji meselesine değerli katkılarda bulunan, merhum Ernst Simmel, Freud'un özdeşleştirmede yatan, karşıtlıklarla dolu ve iç içe geçmiş anlamlarla yüklü niteliklere ilişkin görüşünü, Libido oluşmasındaki oral safhanın bir ürünü diye kabul etmiş ve bunu Anti-Semitizmin analitik bir teorisi halinde geliştirmiştir[14].

Biz özdeşleştirme kuramının faşist propaganda ve faşist zihniyet açısından taşıdığı öneme ilişkin olarak birkaç not düşmekle yetineceğiz. Birçok yazarlar, bu arada Erik Homburger Erikson, faşist önder tipinin o eski çağların kralları benzeri bir baba tablosuna pek uymadığına dikkati çekiyor. Ne var ki bu gözlem, Freud'un önderin Ataya benzediği yollu teorisine pek yüzeysel olarak karşı çıkmaktadır. Bu gözlemlerde özdeşleştirmenin ele alınış biçimi, öznel bir dinamiğin kavramları çerçevesinde, ama tarihin nesnel koşullarına gerçekten de denk

başka bir tatmin yolu sağladığı içindir ki kültürün uyumsuzluğuna karşı duydukları garaz ve öfke ortadan kalkmaz ve psikolojik açıdan otoriteye boyun eğme eğilimiyle kaynaşır. Freud'un, sonradan adım adım koyduğu "Sadomazohizm" meselesini ortaya atmasa bile, bu meselenin tamamıyla farkında olduğu onun Le Bon'dan esinlendiği şu yorumundan belli oluyor: "Kitle, doğru ve yanlış konusunda kuşkuya düşmediğinden ve bu arada kendi büyük gücünün bilincine sahip olduğundan otoriteye ne denli inanıyorsa hoşgörüye de o denle yüz vermez. Kuvvete saygı duyar ve kendisi için bir çeşit zayıflık saydığı iyiliğin de pek öyle etkisinde kalmaz. Kendi kahramanlarından güç, hatta şiddet bekler. Hükmedilmek ve ezilmek ve efendisinden korkmak ister" (*a.g.e.*, S. 83).

(13) *a.g.e.*, S. 113.

(14) *a.g.e.*, S. 116.

düşen belirli değişiklikleri anlamamıza yardım edecektir. Özdeşleştirme "başka bir kişiye olan duygusal bağın ilk belirtisidir" ve "Odipus kompleksinin öncesi tarihlerde bir rol oynar"[15]. Önderin güçlünün güçlüsü bir Ata olarak imgelenmesini gerçek babadan ayıran özellik de belki özdeşleştirmenin bu Odipus-öncesi bileşenidir. Odipus kompleksine tepki olarak çocuğun kendini babasıyla özdeş sayması ancak ikincil bir belirti olduğundan, çocuktaki geriye-başvurma (regresyon), bu baba imgesinden öteye gidip "analitik" bir süreç yoluyla daha da arkaik bir imgeye ulaşabilir. Ayrıca özdeşleştirmenin bir yutma (yani sevilen nesnenin bedene sokulması) biçimindeki ilkel narsist yönü şu bakımdan bize bir ipucu verebilir: Modern önderin, bugünün topluluğundaki rolü öznenin ilerki çocukluk evrelerinde belki de azalmış olan[16] bir baba imgesinden, hatta kendi kişiliğinin büyültülmüş bir imgesine (yani kendisinin kollektif izdüşümüne) oranla daha zayıf bir baba imgesi olarak görünmesi. Narsizmin, faşist kitlelerin oluşmasında etkili olan özdeşleştirme açısından oynadığı önemli rol, Freud'un İdealleştirme teorisinde ortaya çıkıyor. "İnsanın nesneye kendi Ben'i gibi davrandığını görüyoruz, yani âşık-olma durumunda nesneye büyük ölçüde bir narsist libido akıp geçiyor. Sevişmenin kimi biçimlerinde nesnenin, insanın kendisinin ulaşamadığı Ben-İdeali yerine geçmeye yaradığı açıkca belli oluyor. Nesne kendi Ben'i açısından ulaşılmak istenen mükemmelliğinden dolayı seviliyor. Bu öyle bir mükemmellik ki, insan ona kendi narsizmini dolaylı olarak tatmin yoluyla ulaşmak istiyor[17]. Kendi kişisini bu şekilde idealleştirmeyi kendini izleyenlerde arıyor faşist önder. Ve önderin

---

[15] *a.g.e.*, S. 115.

[16] Max Horkheimer, *Authoritarianism and the Family Today* (R.N. Anshen, *The Family. Its Function and Destiny*, New York 1949).

[17] Freud, *a.g.e.*, S. 124.

ideolojisi de bu idealleştirmeye hizmet ediyor. Kendi yanına çektiği insanlar, kural gereği, kendi varlığını sürdürmeye yönelik o pek gelişmiş Benlik talebi ile kendi Ben'inin taleplerini karşılamaktaki sürekli başarısızlık arasındaki o modern ve karakteristik uyumsuzluk içindeler. Bu uyumsuzluktan sonuçta, narsist libidonun nesneye kısmen aktarılması biçiminde yalnızca idealleştirme yoluyla emilip tatmine kavuşabilen şiddetli narsist içgüdüsel dürtüler doğuyor ki bu da, önderin, öznenin büyültülmüş bir imgesi olarak görüntüsüyle çakışıyor. Önderi kendi ideali durumuna getirmekle insan aslında kendini sevmiş oluyor, ama kendisinden edindiği empirik imgeyi bozan başarısızlık ve tatminsizlik belirtilerini saf dışı ederek yapıyor bunu. Önderiyle kendisi arasındaki gerçek ve bilinçli bir dayanışmanın karikatürü sayılan idealleştirme yoluyla yapılan bu özdeşleştirme yine de kollektif bir olaydır ve korkunç sayıdaki bir yığın insanda benzeri türden karakter yetenekleri ve libido eğilimleriyle gösterir kendisini. Faşist Halk Topluluğu (*Volksgemeinschaft*), Freud'un kitleyi "bir ve aynı nesneyi kendi ben-idealleri yerine koyup kendilerini böylece birbirleriyle kendi Benlerinde özdeş kılan bir takım bireyler" olarak tanımlamasına denk düşüyor[18]. Öte yanda önder imgesinde yatan her şeyin üstündeki, ataerkil güçde gücünü kollektifin kendisinden ödünç almış bulunuyor.

Freud'un, önder imgesindeki çeşitli çizgilerle ilgili psikolojik kurgulaması faşist önder tipine ya da bu tipin kamuoyunda üretilen görünümüne tıpatıp uymaktadır. Bu tipe ilişkin betimlemeler, Hitler'e uyduğu gibi, Amerikan demagoglarının da stiline uymaya çalıştıkları idealleştirmelere de denk düşüyor. Narsist özdeşleştirmeyi sağlamak için, önderin ilkin kendisinin mutlak bir narsist olarak görünmesi gerektiği görüşünden hareketle Freud "sürünün atası"nı tarif ediyor ki bu Hitler'in kendisine de aynen

---

[18] *a.g.e.*, S. 128.

uyuyor. "Tarihin başlarında o üstün-insandı (*Übermensch*), Nietzsche'nin gelecekten beklediği de oydu[19]. Kitlenin bireylerinin, bugün bile önder tarafından aynı ve haklı biçimde sevildikleri, ancak önderin kendisinin kimseyi sevmeye ihtiyacı olmadığı, onun doğasının tamamıyla bir efendi-egemen niteliği taşıyabileceği, mutlak bir narsist, kendinden emin ve bağımsız olabileceği hayaline gereksinmeleri var. Bildiğimiz şu ki, sevgi narsizmi köstekler ve bu köstekleme yüzünden sevginin nasıl da bir kültür faktörü haline geldiğini de kanıtlayabiliriz."[20]

Bu durum, kışkırtıcıların konuşmalarındaki en göze çarpan çizgilerden birini açıklıyor, yani verebilecekleri herhangi bir şeyin, hiçbir pozitif programın bulunmayışı, ama buna karşılık başarısızlık ve tehditlere dayalı çelişik iddiaların bolluğu... Önder ancak kendisi kimseyi sevmediği içindir ki sevilebilirmiş... Ama Freud, bu önder imgesinin kendisiyle çelişen başka bir yönünü de gösteriyor. Örneğin önder, bir yandan üstün-insan olarak görünmek zorundayken aynı zamanda sıradan bir insan olarak görünme mucizesini de yaratmak zorundadır. Hitler de bunun gibi bir yanda King-Kong, öte yandan da bir kasaba berberi olarak poz yapıyordu. Freud bunu yine kendi narsizm kuramına bağlayarak açıklıyor. Kişinin bireysel kazanımları kitle içinde çöküp gidiyorsa, diyor Freud bu, "kişinin kendi ben-idealinden vazgeçip onun yerine, önderde temsil olunan kitle-idealini koyması demektir... (Ne var ki) Ben ve Ben-İdeali biçimindeki bir ayırım pek çok insanda o denli ileriye gitmemiştir, ikisi birbiriyle kolayca çakışır. Ben öncelerdeki o narsist kendini-beğenmişliğini koruyagelmiştir. Önderin tercihi o zaman çok

[19] Şunu burada belirtmek belki yerinde olur: Nietzsche'nin Übermenschen anlayışının buradaki geleceğe yönelik hayalleri faşizmle ne denli az ilintiliyse onun arkaik imgelerle ilintisi de o denli azdır. Freud bu terimi, ucuz klişeler halinde nasıl popüler olduysa, belli ki o anlamda bir Übermensch olarak kullanıyor.

[20] Freud, *a.g.e.*, S. 138.

daha kolaylaşır. Onun çoğu zaman bu bireylerin sadece tipik özelliklerine keskin ve katıksız çizgileriyle sahip olmaya, daha güçlü bir izlenim ve libido-kökenli bir özgürlük havası yaratmaya ihtiyacı vardır. O zaman onun karşısına güçlü bir şefe duyulan ihtiyaç çıkagelir ve onu, kendisine kalsa belki istekli bile olmadığı üstün bir güçle kuşandırıverir. Ben-idealleri kendi kişiliklerinde doğru dürüst cisimleşmeyen öteki bireyler ise (inanmaları beklendiği şekilde, yani) özdeşleşme yoluyla onun yanında yer alırlar."[21]

Faşist önderin aşağılık kompleksini yansıtan o çarpıcı belirtiler, onun palyaçolara ve asosyal psikopatlara benzerliği de yer alıyor Freud'un teorisinde. Önderi izleyenlerdeki narsist libidonun, önder imgesine hamledilemeyen, tersine olarak kendi ben'lerine bağlı kalan kısmı yüzünden üstün-insan aynı zamanda kendisini izleyenlere benzemek, onların "büyüttükleri bir imge" olarak arz-ı endam etmek zorundadır. Kişiselleştirici faşist propagandanın başlıca göz-boyamalarından biri o nedenle, "büyük ufakadam" temasıdır. Bu, ne maddesel ne de ruhsal zenginliklerle bozulmamış, kırmızı-kanlı, sade Amerikalı, sıradan bir uyaroğlu imgesini uyandırır gibi, her şeyin en güçlüsü olma imgesini uyandıran kişiye özgü bir temadır. Bu sosyolojik mucize, psikolojide bir anlam kaypaklığı yaratıyor. Önder imgesi, önderin kuyruklarındaki, hem otoriteye boyun eğme hem de otorite olma gibi ikili kaypak bir isteği tatmin ediyor ki bu, irrasyonel bir egemenliğin, evrensel aydınlanma sürecinde kendi içinde inandırıcı gücünü yitirse bile, yine de hüküm sürdüğü bir dünyaya denk düşüyor. Diktatörlerin buyruklarına itaat gösteren insanlar, onların aynı zamanda fuzulî bir şey olduğunu hissediyorlar ve bu çelişkiyi, kendilerini acımasız bir zalim yerine koyarak çözüyorlar.

---

(21) *a.g.e.*, S. 144.

Kışkırtıcıların bütün standart numaraları, Freud'un, sonradan faşist demagojinin temel yapısı haline gelen şeyleri kişiselleştirme tekniğinin ve Büyük Ufak-Adam fikrinin[22] açıklaması olarak çizdiği tabloya uyuyor. O bakımdan biz keyfi olarak seçtiğimiz bir kaç örnekle sınırlı kalmak istiyoruz.

Freud, irrasyonel kitlelerde hiyerarşik öğeleri yeterince ele almaktadır: "Aşikârdır ki asker, üstünü, daha doğrusu ordunun komutanını ideal olarak alır, ama kendini kendi benzerleriyle özdeş sayan ve bu Ben-ortaklığından yola çıkarak karşılıklı yardım ve eşya bölüşümüne dayalı arkadaşlığın yükümlülüklerini türetir. Ancak kendini ordunun komutanıyla (bilerek ve doğrudan, doğruya -T.A.) özdeş saymaya kalkarsa gülünç duruma düşer."[23]

En alt katlara, bir kahvehane demagoguna kadar bütün faşistler, örfi merasimlerden ve rütbe farklarından boyna ve üstüne basa basa söz ederler. İyice rasyonelleşmiş ve nicelleşmiş bir sanayi toplumunun yapısında hiyerarşi ne denli hoş karşılanmıyorsa, faşistler de yapay bir takım hiyerarşileri, sırf psikoteknik nedenlerden dolayıdır ki nesnel hiçbir varlık nedeni olmaksızın ortaya atarlar. Üstelik bu durum, burada rol oynayan biricik libido kaynağı da sayılmaz. Ama hiyerarşik yapılar sadomazohist bir karakterin istekleriyle böyle tamamıyla uyum halindedir. Hitler'in

---

[22] Kişiselleştirmeyle ilgili ayrıntılar için bkz. Freud (*a.g.y.*, S. 103). Orada fikirlerle ordu liderleri arasındaki ilişkiler tartışılıyor. Ayrıca bkz. S. 109: Orada da Freud "ikincil başbuğ" kavramım tanımlıyor. Teknik bir uygarlıkta gerçekte tanınmamış bir lidere doğrudan yakıştırma yapmak imkânsızdır. Tersine kişisel olmayan soyut sosyal güçleri geriye dönük biçimde yeniden kişiselleştirmek söz konusu olabilir. Freud bunun mümkün olduğunu açıkça gördü ve "Belli bir kesimin katılabileceği bir isteğin, ortak bir eğilimin söz konusu alternatifin yerine geçip geçmiyeceği, kitle psikolojisinin irdeliyebileceği sorunlardan biridir" diye ileri sürer Freud ve "Bu soyut şey" der "ikincil baş buğun şahsında yine şöyle ya da böyle kusursuz olarak cisimleştirebilir kendini".

[23] *a.g.e.*, S. 150.

ünlü formülü neydi: "Aşağıya doğru otorite, yukarıya doğru sorumluluk.' Bu, Alman halkının "bisiklet sporcusu" diye ağzına doladığı karakterin kaypaklığını en keskin biçimde rasyonelleştiren ifadedir.

Savunmasız ve güçsüz azınlıkları izleyip felâketler yağdıran bu "aşağıdakini basıp ezmek" eğilimi, bu karakterin tıpkı dışta kalanlara duyulan nefret kadar belirgin çizgisidir. Pratikte bu iki eğilim de çoğu kez çakışır birbiriyle. Freud'un teorisi, ait olunan ve benimsenen kendi grubuyla karşı-çıkılan yabancı grup arasında yapılan ve her şeye yansıyan ayırımcılığa ışık tutmaktadır. Bu düşünme ve eylem tarzı bizim bütün kültürümüzde öylesine apaçık bir hale gelmiştir ki insanların kendi gibilerini neden sevdiği ve böyle olmayanlardan da niçin nefret ettiğini sorgulamak pek ender karşılaşılan bir durumdur. Freud yöntemindeki üretkenliğin nedeni, başka durumlarda olduğu gibi, burada da önceden düpedüz kabul edilen bir şeyi sorgulamakta oluşudur. Le Bon, irrasyonel kitlenin "işi hemen aşırısına vardırdığını"[24] söylüyordu. Freud ise bu gözlemi genişletmekte ve ait olunan grup ile olunmayan yabancı grup dediğimiz ikiliğin ruhun derinlerinde köklendiğine dikkati çeker ve bu ikiliğin, fikirlerinin böyle karşıt reaksiyonları dıştaladığına inanılan kitleleri de belirlediğini savunur. İşte bu anlayıştan yola çıkarak Freud 1921'de kendini liberalist hayallerden kurtarabiliyor; uygarlığın ilerlemesinin, yabancı gruplara karşı girişilen gaddarlığın otomatik olarak gitgide hoş görülmesi ve görülmemesini de birlikte getirdiğini söylüyordu.

"Ama Hristiyan dünyasında bu bağın dışında kalan bireyler de var" diyor Freud; "Bunlar, İsa'yı sevmeyen ve onun sevmediği bir inanç topluluğuna da bağlı değiller. Kendine sevginin dini adını verse bile, böyle bir din, kendisine bağlı olmayanlara karşı

---

[24] *a.g.e.*, S.83.

sert ve sevgisizdir. Aslına bakarsanız her din, kucakladığı bütün insanlar için böyle bir sevgi dinidir ve kucaklamadığı insanlara karşı gaddar ve hoşgörüsüz olmak eğilimindedir. İnsanın, kendine ne kadar zor da gelse müminlere bu yüzden pek kötü suçlamalarda bulunmaya hakkı yoktur. İnanmayanlar ve ilgisiz davrananların işleri bu noktada psikolojik açıdan daha kolaydır. Eğer bu hoşgörüsüzlük bugün artık önceki yüzyıllarda olduğu kadar şiddet ve zulümle hareket etmiyorsa, bundan insanların törelerinde bir yumuşama olduğuna hükmetmek pek mümkün olmasa gerekir. Bunun nedenlerini, en başta dinsel duyguların ve bunlara bağlı libido-nitelikli bağların o inkâr edilemeyecek ölçüde zayıflamasında aramak gerekir. Dinsel nitelikli bir kitle bağı yerine şimdilerde görülen sosyalist kitle bağlan gibi başka nitelikte bir kitle bağının geçmesi halinde, dışta kalanlara karşı din savaşları zamanında olduğu gibi gösterilen böyle bir hoşgörüsüzlük patlak verecektir. Ve bilimsel görüşler arasındaki çatışmalar kitleler İçin buna benzer bir ağırlık kazanacak oldukları zaman da buradaki motifler çerçevesinde aynı sonuçlar tekrarlanacaktır."[25]

Freud'un yabancı grubu yok etmek[26] yönündeki faşist yıkıcılık ve içgüdüye ilişkin doğru kehânetleri ve "sosyalistleri" de, sosyalizmin Almanya'daki yeminli düşmanlarının yaptıkları gibi, aynı yıkıcılığa katma yolundaki siyasal tahminlerindeki yanılgısı burada aynı planda göze çarpar. Dini nötürleştirmenin gerçekte, Freud'un beklediği durumun tam tersine gelişir gibi olduğu görülür:

---

[25] *a.g.e.*, S. 107

[26] Faşist zihniyetin bileşiminde yatan "nötürleştirilmiş" din rolü konusunda bkz. *The Autoritarian Personality*. Aynı sorunsala önemli psikoanalitik katkılar bakımından bkz. Theodor Reik, *De eigene und der Fremde Gott* (Viyana, Zürich, 1923) ve Paul Federn, *Zur Psychlogie der Revolution*. Die vaterlose Gesellschaft (Viyana, 1919).

İnananlar ve inanmayanlar arasındaki ayırım korunmakta ve şeyleştirilmiş olmaktadır, ama bu arada, bütün fikir içeriğinden bağımsız, kendiliğinden yaşayan bir yapı haline de getirilmiş oluyor ki bu yapı, kendi bağrındaki inandırma gücünü yitirdikten sonra daha da inatla savunulan bir yapıdır. Aynı zamanda sevginin dinsel öğretisine has yumuşaklık da kaybolup gidiyor. Oysa bu, bütün faşist kışkırtıcıların kullandığı "koç ve koyun" motifinin özünü oluşturur.

Onlar Tercih ve Lânet için akılda hiçbir ruhsal kıstas tanımadıklarından bunun yerine ırk gibi sahte bir doğal karakter koyuyorlar[27], yani kaçınılmaz görünen ve o yüzden de ortaçağın dinsizlik kavramından daha da acımasızca kullanılabilen sahte bir motif. Freud bu motifte yatan Libido karakterini görüyor. Bu motif olumsuz anlamda, ama bütünleştirici bir güç rolünü oynuyor. Olumlu libido tamamıyla Ata imgesine yüklendiği için ve elde pek olumlu içerik olmadığı için olumsuz bir içeriğin icat edilmesi gerekiyor. "Önder ya da önder fikir olumsuz denecek tarzda olabilirler, belirli bir kişiye ya da kuruma karşı duyulan nefret, tıpkı olumlu bir yandaşlığa yol açan duygusal bağlar gibi bütünleştirici bir rol oynayabilirler."[28]

Bu olumsuz bütünleşmeyi besleyen kaynağın yıkıcı bir içgüdü olduğu bellidir ki bu güdüyü Freud, *Kitle Psikolojisi*'nde açıkça belirtmemekte, ama onun oynadığı önemli rolü *Kültürdeki Huzursuzluk* adlı kitabında kabul etmektedir. Yabancı

---

[27] Şunu belirtelim ki, Freud'e göre, kitle oluşumuna has ilkel regresyon çerçevesinde yeniden canlandırılan kardeş-sürü fikri kendini ırkçı ideolojide açıkça gösterir. Irk kavramının kardeşlik ilişkisiyle iki ortak özelliği var: Irk kavramı hem doğadaki kanbağı için geçerli, hem de cinsellik-dışıdır. Bu benzerlik faşizmde farkında olunmadan korunmuştur. Faşizm, kardeşlikten nadiren söz açar, o da sadece Reich'ın dışında yaşayan Almanlardan söz ederken ("bizim Çekoslovakyalı Alman kardeşlerimiz"). Bu, elbette Fransız Devriminde Naziler için tabu sayılan kardeşlik idealini anımsatıyor, sayılamaz.

[28] Freud. *a.g.e.*, S. 110

gruba karşı beslenen düşmanca duyguları buradaki bağlamda Freud narsizm ile açıklıyor. "Yakınımızdaki yabancıya karşı açıkca duyulan antipati ve tiksinti çerçevesinde insanın kendine karşı beslediği sevginin, narsizmin ifadesini görebiliriz ki narsizm, insanın kendini ispatlamasına yönelir ve sanki (insanın) kendi bireysel yetişme süreçinden sapmaya kalkması halinde bu süreçlerin eleştirisini ve onları yeniden biçimlendirme gereğini de birlikte getirecekmiş gibi hareket eder."[29]

Faşist propagandanın yarattığı narsist kazanımlar gözle görülecek tarzda meydandadır ve kimi zaman pek saptırarak söylediği şudur: Yandaş kişiler, sırf kendilerinden oldukları için, kendilerinden olmayanlardan daha iyi, daha üstün ve daha temiz kişilerdir. Aynı zamanda şu da var ki her türlü özeleştiri narsist bir kayıp olarak kötüye çekilir ve öfke uyandıran bu durum, bütün faşistlerin, kendilerinde "kokuşturucu" sayılan, gözü kapalı bağlandıkları değerleri gözden düşüren her şeye karşı duydukları şiddetli tepkiyi de açıklıyor ve şunu açıklıyor: Önyargılı insanların iç-gözlemin her türlüsüne karşı besledikleri düşmanlığı... Yabancı gruba karşı beslenen düşmanlık duygularının yoğunluğu, aynı zamanda kendisiyle adamakıllı kaypak bir anlamda ilişki kurdukları kendi kitleleri içindeki hoşgörüsüzlüğü de silip süpürmektedir. "Şu varki hoşgörüsüzlük kitle oluşturmakla ve kitle içinde zaman zaman ya da sürekli olarak yok olur. Kitlenin oluşmakta olduğu sürece veya yeteri kadar oluştuğu zaman bireyler, sanki hepsi aynı biçimdeymiş gibi hareket ederler, biri ötekinin özel yanlarına katlanır, hepsi aynı tavrı takınır ve ona karşı hiçbir soğukluk veya tiksinti duymazlar. Narsizmin kendini bu şekilde sınırlaması, bizim teorik görüşlerimize göre, ancak öteki kişilerle aralarındaki libido bağı ile mümkündür."[30]

---

[29] *a.g.e.*, S. 111.

[30] *a.g.e.*, S. 112. 48

Kışkırtıcıların birlik yumağı'nın işlevi budur. Onlar kendilerinin dışındakilerden farklı olduklarını vurgularlar, aynı zamanda kendi grupları içindeki farklılıkları hafifletmiş oluyorlar, elbette istisnasıyla. O da hiyerarşik farklılık ki onu düzletmeye çalışıyorlar: "Hepimiz aynı geminin içindeyiz". Hiç kimsenin durumu ötekisininkinden daha iyi olmamalı. Snoblar, aydınlar, keyif düşkünleri hep saldırı hedefidir. Faşist propagandanın ve faşizmin bir bileşeni de herkesi kapsayan bir aşağılamaya dayalı kardeşliktir, Hitler'in buyur ettiği tek kap yemekte simgeleşen, ama alttan alta geliştirilen şeytanca bir eşitlikçiliktir. Toplumun özündeki yapının hemen hemen hiç değişmediğini görmek istedikleri için sosyal adaletten de o denli çok söz ederler ki bu güya "halk topluluğu"nun hiçbir üyesi kendini bireysel zevklerine terk edemez demektir. Gerçek eşitliği, toplum üzerindeki baskıyı kaldırarak gerçekleştirmek yerine baskıcı bir eşitlikçilik gütmek faşist düşünce tarzının temel bir öğesidir ve bu öğe, ifadesini, kışkırtıcıların "eğer bilseydiniz..." tekniğinde bulmaktadır. Başkalarının ulaşabileceği yasak zevkleri intikam alırcasına sergilemek vaatlerinde kendini gösterir bu ifade. Freud, bu fenomeni bireylerin psikolojik bir "kardeşler sürüsü"nün üyelerine dönüşmesiyle açıklıyor. Bu sürüdeki dayanışma, kitle bağının hizmetine sunulmuştur, ama üyelerin karşılıklı kıskançlığına karşı bir tepki oluşturmak biçimindedir. "Sonradan toplumda ortak bir aklın ruhu (*Gemeingeist, esprit de corps,* vb.) olarak etkin sanılan şey, temelde hasetten kaynaklanan kökenini gizliyemez. Kimse kendini öne çıkarmaya kalkmamalı, herkes aynı olmalı ve aynısına sahip olmalı. Sosyal adaletin anlamı, ötekiler de ondan feragat etsinler, yani istemeye kalkışmasınlar diye insanın kendisinin de pek çok şeyden vazgeçmesidir.[31]

---

[31] *a.g.e.*, S. 112.

Şunu eklemek mümkün ki kışkırtıcıların tekniğinde kardeşin anlamı konusundaki kaypaklık, onların konuşmalarında hep yeniden ve vurucu biçimde ortaya çıkıyor: Freud ve Rank'ın belirttikleri üzere masallarda karınca ve arı gibi "ufak hayvanlar hep sürünün erkek kardeşleri iken, rüya sembolleri arasında da sinekler ve böcekler (küçültücü ve aşağılayıcı olarak: küçük çocuklar anlamında) erkek ve kız kardeşler anlamına gelir"[32]. "Biz" grubunun üyeleri "belli bir nesneye aynı sevgiyi duydukları için kendilerini birbirleriyle özdeş sayabiliyor"[33] ve bu yüzden birbirlerini nasıl aşağı gördüklerini itiraf edemezler. O yüzden bu aşağılama, bu ufak hayvanlara tamamıyla olumsuz bir rol yakıştırarak yabancı gruba karşı duyulan kin ile ifade ediliyor. Faşist kışkırtıcıların kullandığı ve Leo Löwenthal'in[34] özellikle irdelediği motiflerden biri yabancı grupları, bütün yabancıları ve özellikle göçmenleri ve yahudileri ufak hayvanlarla ve haşaratla karşılaştırmaktır. Freud'un "kitle psikolojisi"nde geliştirdiği mekanizmalarla faşist propagandanın yaptığı uyarılar arasında bir ilişki bulunduğunu kabul etmekte haklı isek o zaman şu soru kaçınılmaz oluyor: Faşist kışkırtıcıların ne denli yarı-cahil ve yontulmamış olsalar da nasıl olup da haberleri vardı bu mekanizmalardan? Burada Hitler'in "*Kavgam*"ının Amerikan demagogları üzerindeki etkilerine değinirken pek derinlere inmeye gerek yok, çünkü Hitler'in kitle psikolojisiyle ilgili kendi teorik bilgileri, popülerleşmiş bir Le Bon'un yaptığı o herkesçe besbelli olan gözlemlerinden pek de öteye geçemezdi. Goebbels'in bilinç altı psikolojisinin en ileri bilgileriyle haşır neşir olmuş, yetkin bir propaganda manipülatörü olduğu ise dayanaksız bir fantazidir. Yaptığı konuşmalar ve geçenlerde yayınlanan günceleri,

---

[32] *a.g.e.*, S. 153.
[33] *a.g.e.*, S. 133.
[34] Löwenthal und Guterman, *Prophets of Deceit*, op. cit.

iktidar politikasında oyunbazlık yapacak kadar zeki, ama kendi makale ve sloganlarının yüzeyselliğinden daha derin toplumsal ve psikolojik sorunlara gelince düz ve cahil bir adam izlenimini uyandırıyor. Goebbels'e ait ince-görüşlü ve "radikal" entelektüel imgesi, onun ismine iliştirilen ve pişkin gazeteciliğiyle beslenen şeytanlık efsanesinin bir parçasıdır. O efsane ki hiçbir şeyi açıklamadığı gibi, üstelik psikoanalitik bir açıklamayı da gerektirmektedir. Goebbels'in kendisi klişelerle düşünürdü ve tamamıyla kişiselleştirmenin büyüsü altındaydı. Faşistlerin kitle psikolojisinin tekniklerine hâkim olduğundan çokca söz edilir. İşte bu beceriklilik açısından bilimsel kaynaklardan başka kaynaklara başvurmalıyız. Bunların en önemlisinden daha önce de söz ettik ki bu, önder ile önderlik-edilen arasında özdeşleşmenin bir momentini oluşturucu benzerliktir. Önder, kendi propaganda tuzağına düşmeye hazır kişilerin ruhsal ihtiyaç ve isteklerini tahmin edebiliyor. Çünkü ruhsal düzeyde onlara benziyor. Kendisini onlardan ayıran nokta, herhangi bir gerçek üstünlük değil, onlarda gizli olarak yatan eğilimleri, onların komplekslerine düşmeden ifade etme becerisidir. Önderler kural olarak ağızları lâf yapan karakter tipleridir, durmadan konuşmak ve başkalarını lâfla doldurmak zorunluğunu duyarlar. Önderlik etmekle ünlendikleri kişiler üzerindeki güçleri geniş ölçüde onların bu çenebazlık, özelliklerine dayanır. Dilin kendisi akılcı anlamından boşaltılmaktadır, büyülü bir havaya sokulmaktadır ve dil, bireyleri, kitlenin birer üyesi haline indirgeyen arkaik regresyonlara hizmet ediyor. Bu fütursuz konuşma, alabildiğine çağrışımlara başvuran bu konuşma tarzı bireyin Ben-kontrolunu zaman zaman yitirdiğini varsaydığı içindir ki bir güç belirtisi olmaktan çok zayıflığın belirtisidir. Faşist kışkırtıcıların sıktıkları güçlülük palavrası aslında güçsüzlük âlametleriyle doludur, güçlülük imgesi içine kurnazca sokuşturulan para dilenciliği özellikle bunlardan biridir. Dinleyici kitlesindeki bilinçaltı ruhsal durumları yakalamak için kışkırtıcı kendindeki bilinçaltı tavrı bir bakıma dışarıya yöneltir.

Kendi karakterine özgü bir sendrom ona bu imkanı verir ve bu imkânı bilinçle kullanma yeteneğini kendi deneyimiyle öğrenmiştir. Tıpkı bir tiyatro oyuncusuna ve kendi sinirlerini ve duyarlığını satmasını bilen belli bir tip gazeteciye benzer. İrrasyonel yönlerini rasyonel olarak kullanır. Psikolojik teoriye denk düşecek biçimde konuşmasını bilir, ama bunun farkında değildir ve ona göre jestler yapar. Çünkü bu teori gerçeğin kendisidir. Kendisini dinleyenlerin psikolojisini harekete geçirmek için sadece kendi psikolojisini maharetle ortaya koymaya ihtiyacı vardır. Kışkırtıcıların giriştikleri numaraların, onların kendi hedeflerinin psikolojik temeline yatkınlığı başka bir faktörden de destek görür. Faşist kışkırtmanın bir meslek, bir geçim kaynağı haline geldiğini biliyoruz. Bu süreç içinde çeşitli tahriklerin etkinliğini denemeye vakit de oldu, öyle ki sürükleyici tahrikler arasında bir çeşit doğal ayaklanma bile meydana geldi. Bunların etkinliği bu nedenle etkilenenlerin psikolojisinin bir işlevi sayılır. Modern kitle kültürünün bütün tekniklerinde görüldüğü türden bir kalıplaşma sürecinde propagandacı tahrikler, sürümü artırmak açısından en etkili sayılan reklam sloganlarında olduğu üzere standart hale getirilmişlerdir. Bu standartlaşma da yine stereotip düşünceyle, yani propaganda esiri olanların düşüncesiyle, kısacası Stereopati ile ve onların, bir şeyi sonsuza dek aynen ve çocukcasına tekrarlama beklentisiyle aynı kapıya çıkıyor. Bu psikolojik durumun, bu durmaksızın tekrarlamalarla kışkırtıcıların hilelerini aşınmaktan koruyacağını önceden söylemek zor. Nasyonal Sosyalizm döneminde Almanlara herkes, örneğin "Kan ve Vatan" gibi belirli propaganda söylemleriyle "Kavat" diye kısaltarak alay ediyordu. "Kuzey Irkı" kavramını parodi biçiminde fiile dönüştürüp "kaz-ırklamak" deyip çıkıyordu. Bu kandırmaca deyimi de böylece tüm çekiciliğini yitiriyordu. Bu terimlerin gerçekdışılığının zevkine herkes, gerçek-durumun ifadesi olarak bu kez istihza ve sadizm yükleyerek varıyordu. Öyle ki "Üçüncü İmparatorluk" (Drittes Reich) döneminde,

rasyonel bir nesnellikle hiç ilgisi olmayan bir güç, insanların alınyazısını tek başına belirliyebiliyordu.

Ortaya atılan başka bir soru da, burada söz konusu edilen uygulamalı kitle psikolojisinin niçin faşizme özgü olup da, kitle desteği arayan öteki pek çok hareketlere özgü olmadığıdır. Bunun böyle olduğunu faşist propagandayı liberal ve ilerici partilerin propagandasıyla şöyle sıradan bir karşılaştırma yaparak anlamak mümkündür. Oysa böyle bir ayırım, ne Freud ne de Le Bon'un aklına geldi, ikisi de -biçimsel sosyolojinin kategorilerini oluştururken yapıldığı gibi- kitlelerden "yalnızca kitle" olarak söz ettiler. Söz konusu kitlelerin siyasal hedefleri arasında farklılık gözetmediler. Gerçekte ikisi de geleneksel sosyalist hareketleri akıllarına getirdiler, yoksa onların tam tersi olanları değil. Freud'un kendi teorisini açıklamak için örnek olarak seçtiği kilise ve ordunun özünde tutucu ve hiyerarşik birer örgütlenme olduğunu unutmamak gerek. Le Bon'a gelince o, genelde örgütlenmemiş, spontane, geçici kitlelerle uğraşmaktadır. Psikolojinin alanından çok daha başka alanlara uzanan bir toplum teorisi burada ortaya atılan soruyu tamamıyla cevaplayabilmelidir. O nedenle biz burada bu konuya bazı değinmeler yapmakla yetiniyoruz. Birincisi, Almanya'da Hitler rejiminin ilk yıllarındaki silâhlanma eğilimlerini bir yana bırakırsak, faşizmin hedefleri, faşizmin pençesi altına almak istediklerinin büyük bölümünün maddesel çıkarlarıyla çeliştiği için büyük ölçüde irrasyoneldir. Faşizmin özünde yatan savaş tehlikesi yakıp yıkma demektir ve kitleler hiç değilse bunun önceden bilincindedirler. O bakımdan faşizm, bağrındaki irrasyonel güçlerden söz ederken, irrasyoneli ideolojik düzeyde rasyonelleştiren mitoloji sahte de olsa, hiç de gerçek-dışı şeyler söylemiyor. Kitleleri rasyonel nedenlere dayanarak kazanmak elinde olmadığından faşizm, propagandasını ister istemez usavurumcu düşünceden uzaklaştırıp onun yerine psikolojik temellere dayandırıyor, böylece irrasyonel, bilinçaltı, geriye-yönelik süreçleri seferber etmeye çalışıyor. Bu eğilim,

anlamsız vaatler altında acı çeken ve bu yüzden de ezik-büzük bir irrasyonel zihniyete kapılan bütün toplum katlarının ruhsal koşulları sayesinde güçleniyor. Faşist propagandanın sırrı belki de şurada yatıyor: Bu propagandanın insanları oldukları gibi, yani günümüzün standartlaştırılmış kitle kültürünün kendi başına hareket etmekten ve spontanlıktan yoksun gerçek evlâtları gibi kabul etmesinde ve de, gerçekleşmesi psikolojik olduğu kadar hem de toplumsal olan ve statükonun ötesine geçebilen hedefler göstermemesinde yatıyor. Faşist propagandanın kendi hedefleri için sadece yaşanan mevcut ruhsal çerçeveyi yeniden-üretmeye ihtiyacı var, hiçbir değişikliğe yol açmaya gerek görmüyor. Kendi temel karakteristiklerinden biri olan zorunlu tekrarlama ilkesi bu aralıksız yeniden-üretme zorunluluğuna denk düşüyor. Bu propaganda tamamıyla, modern toplumun onun irrasyonel momentlerini benimseyen bir ürünü sayılan otorite-bağımlısı karakterin bütünsel yapısına olduğu kadar, tikel çizgilerine güveniyor. Yaşanan koşullar altında faşist propagandanın irrasyonelliği insanın ekonomik güdüleri açısından rasyonel oluyor. Çünkü statükonun taşlaşıp doğal kabul edildiği bir durumda statükoya boyun eğmek - ki faşist propagandanın can damarı budur - ve kendini yaşanan durumla özdeşleyip hiç değilse bir parçacık haz duymaya çalışmak yerine onun özünü anlamaya çalışmak çok daha fazla çaba gerektirir. İşte aşırı-reaksiyoner kitle hareketlerinin, daha çok kitlelere güvenen hareketlerden ziyade kitlelerin psikolojisi ile iş görmeye çalışmalarının nedeni bu olabilir. Kuşkusuz en ilerici siyasal hareket bile, eğer onun rasyonel içeriği körü körüne bir iktidar politikasına dönüşerek koflaşıyorsa, kendini "kitle psikolojisi" ve onun manipülasyon düzeyine indirgeyebilir.

Faşizmin psikolojisi denen şey geniş çaplı manipülasyonlarla üretiliyor. Kalkıp da saf saf kitlenin "doğal" irrasyonelliği olarak kabul edilen şey rasyonel olarak ölçülüp biçilerek ortaya konuyor. Bunu anlamak, faşizmin kitle fenomenini genelde psikolojik

olarak açıklayıp açıklayamayacağı sorusunu cevaplamamıza yardımcı olur.

Kitlelerde potansiyel olarak faşizmin ağına düşme eğilimi olduğu su götürmezken öte yanda bilinçaltı momentin manipüle edilmesi, Freud'un genetik olarak açıkladığı telkin momentinin söz konusu potansiyeli fiilîleştirmesi açısından kaçınılmaz olduğu da o denli su götürmez. Oysa bu, faşizm aslında hiç de psikolojik bir sorun değildir anlamına gelir ve demektir ki, faşizmin köklerini ve tarihsel rolünü açıklamaya yönelik her çaba faşizmin kendi yaymaya çalıştığı "irrasyonel güçler"le ilgili ideolojiler benzeri ideolojilerin düzeyinde kalır. Faşist kışkırtıcının yöneldiği kişilerin içindeki belirli eğilimleri yakaladığı ne kadar doğru ise, bunu güçlü ekonomik ve siyasal çıkarların temsilcisi olarak yaptığı da o denli doğrudur. Gerçekte faşizme yol açan psikolojik durum ve eğilimler değil, tam tersine faşizm aslında kendisini tamamıyla psikoloji-dışı çıkarcı nedenlerle güçlendiren kuvvetlerin başarıyla sömürebildikleri bir psikoloji alanı sermektedir gözler önüne. Kitleler faşist propagandanın saldırısına uğruyorlarsa bu içgüdülerin kökensel ve spontan bir ifadesi değildir. Tam tersine bunların psikolojisinin bilimsellik-benzeri bir düzeyde yeniden-canlılık kazanmasıdır. Bu, Freud'un örgütlü kitlelerle ilgili tartışmasında yorumladığı yapay bir regresyondur. Kitlelerin psikolojisine onların önderleri haciz koymuş ve bu psikoloji, kendilerine hükmedecek bir araç haline getirilmiştir, kitle hareketlerinde doğrudan doğruya ifadesini bulmaz, ki bu, hiç de yepyeni bir fenomen değildir. Tam tersine böyle bir fenomene daha önceleri tarihte karşı-devrimci hareketlerde rastlanmaktadır. Bu arada faşizmin kaynağı olmaktan çok uzaklarda psikoloji, kitlelerin direnme potansiyeli nedeniyle varlık bulan tepeden inmeci sistemlerin bir momenti haline gelmiştir, yani kitlelerin rasyonelliğine karşı çıkan sistemlerin... Bireyin, narsizmi bırakıp, kendini önderin imgesiyle özdeşliyerek kendini onun yerine koyduğu yollu

Freud teorisi, kitle psikolojisine baskıcı zümrenin sahip çıktığına ilişkin bir işarettir.

Bu süreçin elbette ki psikolojik bir boyutu var, ama bu süreç eski liberalist anlamdaki psikolojik motiflemeleri yok etme yolunda artan bir eğilimin de işaretidir: Bu eğilim, yukardan yönetilen toplumsal mekanizmalarla sistemli biçimde kontrol edilmekte ve benimsenmektedir. Önderleri, kitle psikolojisinin bilincine varıp onu kendi ellerine aldıklarında bu psikolojinin varlığı da bir anlamda ortadan kalkar. Bu olanak, psikoanalizin temel yapısında, psikoloji kavramı Freud açısından ancak çok daha negatif bir anlama büründüğü zaman söz konusudur. Freud, psikolojinin alanlarını bilinçaltı alanların önplana geçmesi olarak tanımlar ve Es (bilinçaltı içgüdü ve ihtiyaçların temsilcisi) durumunun Ben olması gereğini savunur. İnsanın, kendindeki bilinçaltı alanın heteronom egemenliğinden kurtulması böylece onun psikoloji dediği alanların ortadan kalkmasıyla veya yok-edilmesiyle aynı anlama gelir. Oysa faşizm bu yokedimi ters yönde geliştirir, olası bir özgürlüğü gerçekleştirerek değil, bağımlılığı saklı tutarak... özneyi kendindeki bilinçaltının bilincine varmasını sağlayarak değil, bu bilinçaltını onun içinden toplumsal kontrol yoluyla çekip alarak. Çünkü psikoloji hep bireyin uşaklaşması anlamına geliyorsa, aynı zamanda bireyin belli bir kendine-yeterliği ve otonomisi anlamında da bireyin özgürlüğünü varsayıyor. Ondokuzuncu yüzyılın, psikoloji düşüncesinin parlak bir dönemini temsil etmesi boşuna veya ratlantı değildir. Gitgide şeyleşmiş bir toplumda, insanlar arasında henüz fiilîleşmemiş biçimde bile hiçbir doğrudan ilişkinin bulunmadığı, her insanın sosyal bir atom durumuna, kollektifin düpedüz bir işlevi durumuna indirgendiği bir toplumda psikolojik süreçler, bireyler bu süreçleri yaşaya dursunlar, artık toplumsal süreçi belirleyen birer güç rolünü oynamıyorlar.

Hegel'le birlikte söylemek gerekirse, bireyin psikolojisi özünü yitirmiştir. Freud'un kitabının ulaştığı en büyük başarı

belki de Freud'un, birey psikolojisinin alanlarıyla sınırlı kalarak dışardan sosyolojik faktörlerin sokulmasından çekinmiş olsa bile psikolojinin kendini görevinden affedip elini eteğini çektiği noktaya varmış bulunmasıdır. 'Kendini nesneye teslim eden" ve nesneyi "kendinin en önemli öğesi" durumuna sokmuş olan[35] öznenin, yani *Süperego* veya *Ben-Üstü*'nün psikolojik "yoksullaşma"sına ilişkin teori, faşist kitlelerin, bireysellikten kopmuş, psikoloji-sonrası sosyal atomlarını kehanet edercesine zarif biçimde çok önceden haber veriyor. Kitleleri oluşturacak psikolojik dinamik ise, bu toplumsal atomların üstüne geriyor kanatlarını, ama orada da bir gerçeklik olmaktan çıkıyor.

Teatral açıdan önderler kitlenin kendini özdeşleştirme eylemi gibi, onların bağırıp çağırıp tepinmesi ve bağnazlığı gibi bir şeydir. İnsanlar, kendi içlerinden, Yahudilerin birer şeytan olduğuna ne denli inanmıyorlarsa, önderlerine de o denli inanmıyorlar. Kendilerini onunla özdeş tutmuyorlar, tam tersine özdeş tutarmış gibi yapıyor, bundan duydukları coşkunun tiyatrosunu oynuyorlar, kendi önderlerinin "show"una katılıyorlar. Sergiledikleri bu "tiyatro" sayesinde, kendilerinin seferber duruma getirilmiş içgüdüsel ihtiyaçları ile kendi ulaştıkları ve öyle rasgele geri dönemeyecekleri tarihsel aydınlanma düzeyi arasında denge sağlamayı amaçlıyorlar. Faşist kitleler belki de kendilerine bir "kitle psikolojisi" yakıştırdıkları içindir ki böylesine acımasız ve lâf dinlemez oluyorlar. Çünkü mantıklarını kullanıp bir saniye kendi vicdanlarını dinleyecek olsalar, bütün "show" kökünden yıkılacak, paniğe kapılacaklar.

Freud bu yapay momentle, hiç beklenmeyen bir bağlamda, yani bireylerin gerisin geriye ilkel sürü ile Ata arasındaki ilişkilere düşüp saplanmasını bir Hipnoz olarak tartıştığı sırada karşılaşıyor. "Öteki reaksiyonlardan da bildiğimiz gibi bireyin

(35) Freud, I, c, S. 125.

böyle eski durumların yeniden yaşatılmasına karşı kişisel yatkınlığının ölçüsü hep değişik olmuştur. Hipnoz'un sadece bir oyun, eski izlenimleri yalan söylercesine yenilemek olduğuna ilişkin bilgiler kaybolmayabilir. Bu bilgi, iradenin hipnozla zayıflatılmasının getirdiği bütün o ciddî sonuçlara karşı direnebilmeyi de sağlayabilir"[36]. Ama bu arada oyun toplumsal duruma getirilmiştir ve sonuçları da yeterince ciddî olmuştur. Freud, hipnozu iki kişi arasındaki bir olay olarak tanımlamakla, Hipnoz ile Kitle Psikolojisi arasında ayırım gözetiyordu. Kitle psikolojisine önderlerin koyduğu haciz, bu psikolojiye özgü bir tekniğin mükemmelleştirilmesi, onları hipnozun büyüsünü kollektife genelleştirecek hale getirdi. Nazilerin "Almanya, uyan!" biçimindeki cihat çağrısı ardında tam tersi bir anlam gizliyor. Öte yanda, büyüyü kollektifleştirip kurumsallaştırmak, toplum üzerindeki genellemeyi giderek çok daha dolaylı ve sallantılı bir duruma soktu. Öyleki tiyatroculuk momenti, kendini önderle coşkulu biçimde özdeş tutmanın ve kitle psikolojisinin tüm geleneksel dinamiğinin yapaylığı korkunç derecede gelişti. Ve bunun büyünün tamamıyla gerçek-dışı olduğunu birdenbire görüp anlama ve sonunda temelinden çökme noktasına varması pek âlâ düşünülebilir. Toplumsallaştırılmış Hipnoz, geri-dönüşlerin uzaktan güdümlü olarak hortlamasını ortadan silip götürecek kuvvetleri ve artık uyumasalar bile, gözlerini kapamış olanları da sonunda uyandıracak olan güçleri geliştiriyor içinde.

1951

---

[36] *a.g.e.*, S. 142.

SPENGLER HAKLI MI ÇIKACAK?

"Spengler haklı mı çıkacak?" Felsefeyle uğraşan biri bu soruyu cevaplamak istiyorsa, züppeliğin ve çıtkırıldımlığın ağına düşmüş demektir. Çünkü kültürleri, kendi içinden, kendileri içindeki o canlı ruh denen şeyden gelişip açılarak çiçeklenen ve solan bir şey gibi tasarlamakta olan Spengler, yıkılmış kentler, yabanlaşmış mekânlar gibi, soykırım ve şaşkınlık içinde dolanan göçmenler gibi kaba saba, şu görünürdeki dünyaya has öyle sıradan şeyleri aklına getirmemiştir ve ünlü kitabın yayınından birkaç onyıl sonra insanlığın kendi kökünü kazıyabilecek teknik araçlara sahip olma olanağını hele hiç düşünmemiştir. O aslında daha çok kültür dediği şeyin uygarlık diye sövüp saydığı şeye geçiş veya dönüşmesini, biçimi yaratan kuvvetlerin iğdiş edilmesini düşünüyormuş. Böyle bir geçiş onun için aslında çöküşün ta kendisi olur imiş. Spengler'in kavramlarını sulandırıp böyle salt insan ruhuna ya da estetiğe özgü bir kıvama getirecek olursak, sanırım işin kolayına kaçmış oluruz. Kitabın kamuoyunda yarattığı etkiyi kitabın adından, yani "*Batı Dünyasının Çöküşü*"den ayrı tutmak imkansız. Sanatlarda sessiz sedasız çalışıp yaratmakta olan kuvvetin söndürülmesinden daha başka şeyler ileri sürülmeye kalkışılmamış olsaydı kimsenin o denli

heyecana kapılacağı yoktu. Spengler'in düşüncesindeki "gözüne kan bürümüşlük" öğesinin, işi reçete gibi kısaca formüllendirme yeteneği açısından bakılırsa, üretken olduğu söylenebilir. Meselenin bu yanını bir kenara bırakırsak, hemen Spengler'in asılsızlık ve ölümlülüğünü ihbar ettiği okumuşların dünyasına dönüyor insan.

En başta insanın işin en basit yanını söyleyesi geliyor, yani Batı'nın henüz çöküp batmamış olduğunu. Gerçi Hitler'in iktidara gelişinden Hiroşima ve Nagazaki soykırımlarına kadar uzayan yılların tarihi aklın alabileceği en vahşi çöküş fantazilerini bile aştı. Ama yalnızca -istatistiksel nicelik açısından ve elbette ki bu nicel kapsam açısından- anlatılması imkânsız insan kayıplarına uğramakla kalmayıp giderek maddesel yıkımlarla yarışa çıkmış olan kollektiflerin dayanıklılığı hayret verecek kadar saygı uyandırıcıdır. 1955 Almanya'sında bunları vurgulamaya gerek bile yok, ama tam tersini söylemeye gerek var. Çok yakın bir geçmişteki dehşeti içine bastırıp unutmaya çalışan bilinç, bugün bu felâketi daha şimdiden küçümsemeye çok yatkın. Bu felâketi ekonomik-teknik ilerleme yolunda başa gelen üzülesi bir işletme kazası gibi görmeye veya geçiştirmeye hazır. Bunlara ilkin Spengler karşı çıkardı, yani bağrından benzetme yollu yargılar ürettiği çöküş dönemlerinin, bu arada Roma İmparatorluğu'nun yaşadığı bu tür dönemlerin yüzyıllar boyu sürdüğüne, bunun ilkin tam da Hitler dönemiyle başladığına ve tepeden aşağı silahlanmış iki dev bloka ayrılmış bir dünyada, bundan sonra artık en beter felâketin beklenebileceğine karşı çıkardı. Halkların yaşadıkları ve her bireyin iliklerine kadar ve bugün insanın genelde yanlış yere en köklü niteliği diye anlatılan korku Spengler'in durumunu güçlendirir gibi gözüküyor.

Ne de olsa bu durum, Spengler'in giriştiği benzetmelerin sınırlarını bize önceden, ama yine de çok basit olarak tanıtıyor. Çünkü panik korkusu yaratan o teknik ilerleme, aynı zamanda yüzyıllar boyu süren çöküş dönemini de iyice olasılık-dışı

duruma getiren bir ilerlemedir. Roma ve Babil'in tarihi için söz konusu olduğu gibi olacak olsa, felaket ve belâ çığırtkanlarının rahatça uydurdukları bir kavram adına bu tarihin bir darbede noktalanacağı tahmin edilebilir. Ama bu yine de kötü bir teselli değil. Olayları izleyen hiçbir kimse İkinci Dünya Savaşının sona ermesiyle birlikte bütün dünyayı kaplayan ve Curzio Malaparte'nin sansasyonel kitabının başlığı olmaya hak kazanan bir duyguyu inkâr edemez: *Bitik (Kaputt)*. Bugün bu duygunun artık hatırlanmak istenmemesi, hatta insanların her yerde kulaklarının bu duyguyla sağır edilmesi bile onun inandırıcılığını bastıramaz. Kültürü yeniden inşa kavramının kendi içinde yalanları cezalandıran, ama hiçbir şeye yaramayan bir ses var. Ben kendim, savaş sırasında kaleme aldığım, sonra da *Minima Moralia* adlı temel-deyişler kitabında topladığım görüşlerde sormuştum:

Bağrında milyonlarca masum insanın gaz odalarında öldürüldüğü ve bunun kendi gündemine girdiği bir kültür, kendi çöküşünü itiraf etmek için hâlâ neyi bekliyordu? Bugün aklın ruhu altından oyulmuş bulunuyor. Yaşamı, talihi ya da talihsizliği gereği aklın ruhsal dünyasına ait olan biri, dar kafalı bir uzmanlığa, boş bir gayretkeşliğe ya da esamesi okunmayan silik bir sanat uğraşına saplanmak istemiyorsa, bu durumu her an hissetmek zorundadır. Aklın özgürleşmiş, yürekli aynı zamanda zengin biçimlerle dolu ruhunun en duru biçimde cisimleştiği bir kentte, Paris'te olmak yeter insanın bunları içinden yaşaması için. Hatıralar şimdilerde yaşanan tüm zamanın yerini alıyor. Yaşanmış olayları kendi kafasında zararsız bir tarihsel araname diye geçiştirme olanağını kafadan çıkarırken Spengler'in hakkı vardı. Hitler diktatoryasının ilk aylarında, dünya çöküp gitti diye bir ara düş gördüğümü hatırlıyorum. Bu sırada kendimi bodruma kilitlemişim ve dünya battıktan sonra bodrumdan sürüne sürüne çıkmışım. Bu rüyayı gören aslında ben değildim, kollektifin özündeki bilinçaltı idi. İnsanın son onyılların deneyimlerine

direnebilme umudu, ancak paradoksal da olsa, hala da yaşadığını aklından hiç çıkarmayacak olduğu zaman vardır.

İnsan, bunu becerebilirse ve mesele, yılların gerisinde kaldığı için köhnemiş ya da hepten gelip geçmiş bir meseleymiş gibi, bugün dünyanın pek hoşuna giden manevralara kaptırmazsa kendini -Spengler'i eleştirecek onun çapında kimse pek yoktu - o zaman belki onun somut kehanetlerinden bazılarını tartışmaya hak kazandık sayılırız. Burada en çok söz edilenlere eğilmek durumunda olacağız. Şuna işaret edelim ki bu ifadeleri Spengler'in kendi malı gibi görmek pek doğru olmaz. En önemli kaynaklardan hiç değilse ikisine değinmek istiyorum. Parlamenter demokrasinin diktatoryaya dönüşme teorisini Spengler, Robert Michels'in "*Parti Yapısının Sosyolojisi*" ile ilgili kitabına borçludur. Bu kitap uzun bir geleneğe gönderme yapıyor ki bu geleneğin yakın çağdaki ilk temsilcisi Machiavelli idi. Geçmişteki izleri Aristoteles politikasına kadar uzanıyor. Kitle toplumunun gerilemesini gösteren semptomlarla ilgili en çarpıcı söylemlerin bazılarını, Werner Sombart'ın elli yıl öncelerde yayınlanmış bir yazısında bulabiliriz. O yazı "Amerika'da Neden Sosyalizm Yok" başlığını taşıyordu. Bugün bu yazı az bilinmekle birlikte, broşür olarak hala bulunabilir.

Demokrasinin diktatoryaya, Sezarizm'e dönüşme teorisini totaliter devletler gerçekten de doğrulamaya koyulmuş bulunuyorlar. Ne var ki aradaki benzetme öylesine yüzeysel ki teorinin geçerliği Hitler ve Mussolini diktatoryaları yıkılmış olmasalar yine de kuşku götürürdü. Rus diktatoryası ise, parlamenter demokrasiden çıkmıyor, çünkü kurucu meclis bile darmadağın ediliyordu. Almanya'da ise durum başkaydı. Hitler'in demokrasinin oyun kurallarına göre iktidara geldiği bellidir. Hitler'in iktidar yasası parlamento çoğunluğunca onaylanmıştır. Gerçi son Reichstag seçimlerinde oyların kapsamı Hitler'e ve onun çanak tutucularına, sahneye koydukları Reichstag yangınında olduğu gibi darbeci önlemler olmaksızın hükümet

etme olanağı vermeyecek ölçüde azdı. Ama Almanya'da fiilî iktidar noktalarının dağılımı 1918'den beri parlamenter demokrasiye hep sınırlamalar getiriyordu. Demokrasi, iktidarın ağırlık noktasını elinden kaçırmıştı. Hitler daha başından beri politikasını ve ağırlık noktasını yönlendirmesini ve Weimar Anayasasından yana olan yığınların zayıflıklarından kârlı çıkmasını bildi. Parlamenter demokrasi onu olgunlaştırmadı. Tam tersine o bu demokrasinin biçimsel olanaklarından yararlanarak onun gediklerini buldu ve dinamitledi. O bakımdan Weimar Anayasasına bakıp da kendini bu yasadan koparmış hiçbir iktidar kesimini kaldırmayan ve halkın ciddiyetle taşıdığı bir demokrasi gerçekleşmedi, sonucunu çıkarmak kabil değildir. Ayrıca modern Sezarizm denilen diktatorya karşısında Spengler'in yöntemi kendi kendini çıkmaza sürüklemiştir.

Hitler'le yaptığı bir görüşmesinde Spengler'in onu kendi pretorienlerine (imparator muhafızları-Y.Ö.) karşı uyardığı söylenir. Roma imparatorlarının kendi muhafızlarına olan bağımlılığını yaşanan ilişkilere durmadan benzetmeye çalıştı Spengler. Gerek ekonomik gerekse teknik-askerî iktidar araçlarının yoğunlaşması bugün diktatoryaların içerden çökertilmesini zorlaştırıyor. Şiddet uygulayan yönetimlerde birbirinin yerini alan ve birbiriyle rekabet eden zümreler şeması ancak Arjantin gibi göreceli geri kalmış ülkelerde işliyor. Hitler ise kendi dikta-muhafızlarının hesabını 30 Haziran 1934'de görmekle kalmadı, aynı zamanda bunu öyle bir zamanda yaptı ki ordunun güçlü kanatlarının direnme yeteneğini de kırdı. Çünkü o sıralar askerî yenilgi artık çoktandır kesinleşmiş görünüyordu. Bir başka deyişle, son kertesine kadar örgütlenmiş ve baştan sona kadar merkezden güdümlü bir ekonomi çerçevesinde ancak düşünülebilen totaliter yönetim Spengler'in tasarısında öngörülen bir egemenlik tarzı değildi. Son dönemlerin kapitalizminde hiçbir toplum kendi iktidar araçlarını tanımış sayılamaz. Bunların karşısında Spengler'in bulunduğu kehânetlerde, ne denli gerçekçi sayılsalar bile, yine

de iyi yürekli bir yan var, tıpkı işaret parmağını kaldırarak "Eski Romalılar zamanında..." diye sözlerini sürdüren bir gimnazyum öğretmeni gibi.

Modern kitle toplumuna yönelik kimi fenomenler özellikle bu toplumun arkaik çizgileri konusunda kehanetlerde bulunurken Spengler'in modern mağara insanı deyimini kullanmış olması dikkat çekicidir ki bunu, kitlelerden küçümseyici olarak söz etmek orta malı haline gelmeden çok önce yapmaktadır. Bir Nietzsche tavrıyla Spengler kitleyi belli bir küçümseme tavrını sergiliyor. Ne var ki bu aşağıgörmenin kendini düşüncedeki bir daralmaya borçlu oluşu birkaç yazarda Spengler'de olduğundan daha belirgindir. Modern kitlelerde gerilemeci oluşumların meydana geldiği koşulları bir yana bırakan Spengler, köksüzlük, dünya kentlerindeki kaotik yaşam, Sezarizm, yeni Barbarlık ve -otoriter bir sistem bozuntusunun paravan görüntüsü anlamında- "ikinci bir dinsellik" gibi slogan terimlerle çalışmaktadır. Bunların hepsi, batı kültürünün son evresi olarak sanki yıldız burçlarında böyle yazıyormuş gibilerden hikâye ediliyor. Aynı zamanda hem ruhun mitolojisine hem natüralizme yatkın bu düşünce tarzında eksik olan bakış tarzı, kitle davranışlarındaki bozukluk ve irrasyonelliklerin her seferinde kitlenin üzerine binen toplumsal baskılardan kaynaklandığı görüşüdür. Sigmund Freud, "*Kültürdeki Huzursuzluk*"la ilgili çok az tanınan o son dahiyane eserinde kitlelerin Gustave Le Bon tarafından yorumlanan karakteristiklerini bir takım aksamalardan türetip çıkartmıştı. Bunlar kültürün -bugün bu, çalışma ahlâkı ve körü körüne uyum yasaları altındaki bir toplum anlamına geliyor- insanların üstüne yıktığı aksamalardır. Oysa Spengler, bu karakteristikleri, kendilerini kaçınılmaz bir döngü içinde tekrarlayan birer karakteristik olarak ebedileşmiş gibi görüyor. Onun büyük bir stilin son örneği olan tarih felsefesinden, bu felsefe aslında tarih kavramından bile vazgeçiyor diye söz ediliyor, ki bu hiç de haksız değildir. Kaskatı bir sürü tekrarlamanın ritmine kapılıp insanlığa karşı

kötümser bir bozgunculuğun tuzağına düşmektedir. Ne var ki Spengler'in bu saptırma tarzı onun kendi siyasal eğilimiyle sınırlanıyor: kendinden önceki birçok filozofun yaptığı gibi, Spengler kitleleri, onlara egemen olmayı daha haklı göstermek için, canlı kültür ruhunun ritmi içinde durmadan, ama aynen-yeniden-üretilegelen bir atık-ürün durumuna indirgemektedir. Var olan durumdan şikayeti olmaksızın Spengler'in kötümserliği bu durumun göklere çıkarılmasını sağlıyor. Kitleleri aşağı görmek, "Batı Dünyasının Çöküşü"nün alkışlarını yan gözle bekleyen seçkinlerin de işine geliyor. Genelde tanrılar ufukta batarken bu arada seçkinlerin de batma tehlikesiyle karşı karşıya olmaları, Spengler'in yırtıcı kuşbakışından elbette ki kaçmıyor. Ama bu sadece ve ancak onların egemen yönetimini kahramanca bir şey, onların kendi trajik yazgılarına duyulan bir sevgi olarak yüceltmeye varıyor.

Kehanetiyle Spengler aklın ruhunu, bu arada teorinin ağırlığını da önemsemiyor. Son yirmi yılda sosyal bilimlerin gelişimini gözlemiş olan biri, bir toplum eleştirisinin bile görüş alanı dışında kaldığını görecek ve böyle bir eleştirinin, yerini kavramyoksunu belli bir gerçekliğe bıraktığını fark edecektir. Böyle bir gerçekçiliğin savunduğu son hikmet, kendini, olduğu gibi nasılsa öyle duran bu dünyaya uydurmaktır. Dünyayı değiştirme olanağından kuşkuya düştüğü için eleştirinin kötürüm olduğu yerde, aklın kendi ruhunda görünen ne varsa onu kabullenmeye kalkışması, gerçi Spengler tarafından aynen böyle dile getirilmiyor, ama bunun bu anlama geldiğini sezmemek elde değil. Çünkü akıldaki ruhun bu görüntüye sığınması, onun aklın ruhu ile toplumun dinamik ve hareketliliği arasındaki ilişkiyi, kendi deyimiyle "parayla olan bir ilişki" gibi açıklamasından anlaşılıyor. Spengler'in aklın ruhuna ilişkin hükümlerinde son sözünü söyleyip söylemediği, bu ruhun bireyin kendi yazgısı üzerinde düşünmeyi pek beceremediği bir tarih döneminde yönlendirilmiş olup olmadığı ya da akıldaki ruha bireyin kendi tikel

çıkarlarından öteye geçme fırsatı veren genel ilkenin, akıl-ruha, kendi gerçek iktidarsızlığını aşma ve olanaklarına yönelme şansını sağlayıp sağlamadığı sorusu açıktır.

Şu var ki somut toplumsal ilişkilerdeki iktidarsızlığın belirtileri Spengler'e yazgının mecazî görüntüleri gibi gözükmektedir. O mecazlara boyun eğer. Onun aslında hiçbir şey istediği yoktur, tam tersine olayların dışındaki seyircinin dayanak noktalarına el koyuyor, oysa kendisi aslında olayların o denli dışında değildir. Seyredip dururken aklına ne gelirse onu dürtmeye kendince yardımcı oluyor.

Spengler Alman faşizminin ön-figürleri arasında yer alır. Ama Hitler onun ve Spengler gibi çokları için yeterince incelikli değildir. Bu, oldukça paradoks gibi görünse bile, kendini belli bir taşralılıkta, onun dünya tarihine uzanan ancak yeterince tumturaklı olarak resimleyemediği perspektifi görmesine engel olarak darkafalılıkta gösteriyor. Batı dünyasına ve adını kendi taktığı Faust ruhuna yakıştırdığı şey dünyaya çoktan yayıldı, sevabı ve vebaliyle dünyanın yasası olup çıktı. Bu arada yeni bir "insan ruhu anlayışı", Spengler'in kanısına göre, yeni Rus insanının ruh anlayışı da yok görünürde. Tersine olarak insanlık, ya bütünün kendine doğru dürüst bir çekidüzen vermesine doğru gitmek zorunda ya da dünyanın felâketine doğru. Spengler'in çelişkisi Batı tekniğine ve doğaya sınırsızca egemen olma tutkusuna ilişkin söylemlerde olduğu kadar başka hiçbir yerde o denli kabacasına, o denli kaçınılmazcasına sırıtmıyor. Çünkü teknik. Doğunun halkları dahil, bütün halkların elinden geliyor, hem de Spengler'in Batı dünyasından büyük ölçüde gerilerde kalmadan. Bundan kimsenin kuşkusu yok. Düpedüz sahte biçimlerin oluşmasından sözetmek, sofistlere yakışan bir kurgulama yolu olabilir ki bu da salt haklı çıkma pahasına uydurulmuş bir şeydir.

Spengler'in Batı Dünyası dediği şeyde elbette ki değişikliğe uğrayan önemli bir şey var. Siyasetin tarihsel ağırlığı eski Avrupa kıtasından ve İngiltere'den Amerika'ya ve Rusya'ya kaydı. Batı

kültürünün Spengler'in kastettiği geleneksel kavramına oranla kimse yeni güçlerin belli bir ölçüde kendi bölgeleri dışına sarktığını görmezlikten gelemez. Süreklilikteki, özellikle tarihsel bilinçteki kopma genelleşti, üstelik bu hiçbir şekilde yalnız yeni imparatorluklarda değil, geçenlerde tarihçi Hermann Heimpel'in çok etkili biçimde ortaya koyduğu üzere, tam da Almanya'da oldu. Ama bu gibi farklılıkları tek yanlı biçimde sergilemenin sınırları var, örneğin meselenin özündeki birliği unutuyor, yani Ratio'nun nesnelliğine has birlik ki bu, insandaki ruh dünyasının sadece bir ifadesi değil, ince kültür farklılıklarının bireyselliğinden öteye bir şeydir. Uzmanlar ya da kullanıcı ekipler insanların hangi ruh dünyasına ait olurlarsa olsunlar, traktörler çalışmakta, penisilin tedavi etmekte, atom bombaları patlamaktadır.

Spengler bu ruh dünyalarına, farklı türden metamatikler yakıştırıyorsa burada belki öznel düzeyde genetik bir şeyi, şu ya da bu ölçüde doğru olarak yorumlamış olabilir. Bu konuda bir şey diyemem. Ama belli ki bu çok yönlü matematikler ancak kendi içlerinde tutarlı ve doğru iseler, kısacası matematiğin genel kuramına ve sonunda mantıkçı akla (ratio) uygun hareket ediyorlarsa, o zaman birer matematiktir. Oysa Spengler, kültür taşıyan ruhları relativist bir çılgınlığa varırcasına mitolojikleştirmeye çalışıyor. Mantıkçı akıl kendini ayrı ayrı halk gruplarının kendilerini kollektif-psikolojilerine dayanarak ifade eden faaliyetlerinde tüketip gidiyor. Buradan Üçüncü Reich'ta olduğu gibi, kitle politikasına yönelen çılgınlık yüklü antropolojilere varmak için bir adım daha atmak yeter. Bu antropolojiler Almanlara öyle felsefeler bağışladı ki oradaki fikirler doğruları kokuşturup bozmaktan başka işe yaramadı.

Değinebildiğim bu bir kaç noktanın ardından, Spengler haklı mı çıkacak, sorusunu sormaya çalışıyorum. O pek ala biliyor ki toplumun doğasındaki gözü kör, olgunlaşmamış öz, yani toplumun rüştüne erememişliği toplumu kaderine sürükler. Alınyazısı ve talih, Benjamin'in "Kader ve Karakter"

makalesinde müthiş bir kesinlikle vurguladığı üzere birbirleriyle gerçekten de özdeş.

Spengler'in hor görüp can sıkıcı bulduğu ve bir yana attığı Ekonomi Politik Eleştirmenleri, felâket olasılığını hiçbir genellemeye kaçmadan, yani kurtarıcı bir durum çıkmıyacakmış gibi açıkladılar. Bugünlere kadar da çıkmadığına göre, bu tehdit edici olasılığı mümkün olduğu kadar göz kamaştırıcı biçimde ışığa tutmak Spengler'in kolayına geldi. Kendi çağdaşlarına bu şekilde hazırladığı şok etkisi, bunlar kendilerini bir izolasyon kılıfı içine sokup soyutlayamadıkları sürece, kurtuluş yolunu kendi başlarına açacaklardı.

Ne var ki Spengler'in düştüğü gerçek-dışı durum, onun, bugüne kadarki tarihe -ki buna boş yere tarih-öncesi demedikçe-has o körkütük doğallığı doğanın kendisiyle karıştırmış olmasıdır. O, bu körkütüklüğü mutlak bir durum gibi görüyor. mümkün olduğu kadarıyla da bu yaban-doğallıktan yana çıkıyor, aydınlanma hareketine iftira etmek üzere ayarlıyor kendini. Karanlığa, duvarlara çizdiği talihe koltuk çıkıyor. Doğadan yetişme yaban kültürlerden birinin ötekisinin yerine geçip geçmemesi veya ayakta kalması gibi bir sorun yok ortada. Sorun, bu yabanlığın ve Spengler'in düşüncelerini sarhoş eden o kapkara ritmin aşılıp aşılmayacağı sorunu. İnsanlık kendi yazgısını belirlemeyi öğrenebilecek mi sorusu. En olası veya elverişli deneyimlerle ayan beyan bir çelişki, içinde Spengler'in hiçbir lâf bulamadığı o nesnellik, yani mantıkçı aklın (ratio) nesnelliği, dünyanın nesnel, akılcı ve gerçekten de özgürlüğüne kavuşmuş bir düzenini potansiyel olarak içermektedir. Bu düzen gerçekleşecek diye öyle bir tutum yolunda Spengler'in saplandığı şu seyrederek düşünme (*kontemplasyon*) tutkusunun uğursuzluğuyla ortaya çıkmak elbette daha da yanlış olur. İnsanlığın batıp batmayacağına kozmik ruhsal dünyalar karar vermez. Özneleri ilgilendiren sorun bundan sonra da nesne olarak kalıp kalmayacakları ya da kendilerine sahip çıkıp çıkmayacaklarıdır.

Ne var ki Spengler'in felsefesi onların sadece nesnel varlıklarına koltuk çıkıyor. O Ben'in zayıflığına hitap ediyor. İnsan yaşamının izlediği, ola ki, kozmik yasalara öyle bulanık suda balık avlar gibi sempati duyması boşuna değil. O felsefeyi astrolojiye, yıldız falına indirgedi ve görkemli bir tarzda savunduğu karanlıklara ve musibetlere karşı, bu musibetleri nurlandıran ve pekiştiren batıl inançlarla birlikte tepki gösteriyor. Ona, Wagner'in Wotan'ı gibi, kendi sonunu istemeyen bilinçtir karşı durmak zorunda olan.

1955

ALMANYA'DA KÜLTÜRÜN DİRİLİŞİ

Uzun göçmenlik yıllarından sonra Almanya'ya yeniden dönen entelektüel ilkin aklın buradaki ruhsal iklimi karşısında şaşırıyor. Dışarılarda, barbar Hitler rejimi geriye barbarlık bıraktı gibilerden bir izlenim oluştu. Terör altında her insan öncelikle altüst edici bir şeyler getiriyordu aklına. Çünkü o güçlünün güçlüsü düzen karşısında insan salt kendi varlığı sayesinde, ama hiçbir totaliter rejimin katlanamayacağı kişisel özgürlükleri istiyordu. Ayrıca savaş sırasında ve onu izleyen yıllarda kendini ayakta tutabilmek gibi bir zorunluluğun, bombalanan kentlerin başına neler geldiyse bilincin başına da aynı şeyleri getirmesi bekleniyor. Vurdumduymazlık, cehalet, aklın ruhuna özgü her şeye karşı müstehzi bir güvensizlik bekleniyor. Nasyonal sosyalist rejimin, resmi ideolojisinin bir yalan olduğu herkesce belli oldu. Ama Weimar Cumhuriyeti de kitlelere nüfuz ederek onları yaklaşan belaya karşı uyandırmayı becerememekle iktidarsızlığını ispatlamış bulunuyor. Sonunda bakıyorsunuz ortada hiçbir şey yok. Bir kültür yıkımı, gündelik dertlerin ötesindeki bir takım şeylere kimsenin katılmadığı akla geliyor.

Ama söz konusu bu olamaz. En geniş anlamıyla ele alırsak aklın ruhsal konusu olan şeylerle ilişkiler güçlü. Bu ilişkiler

bana nasyonal sosyalistlerin iktidara gelmelerinden önceki yıllara oranla daha güçlü gibi görünüyor. O zamanlar iktidar savaşı ile ilgili mücadeleler her şeyi bir kenara itiyordu. Aynı zamanda sanayi halinde üretilen bir kitle kültürü boş vakitleri de alıyor, bireylerin bilincine el koyuyordu. Bu günlerde ise siyasal bilincin dizlerinin bağı çözülmüş, bunun yanında yönetimin kültür mekanizması insanları henüz tamamıyla güdümüne almamış. İnsanlar sanki gerisin geriye kendileriyle ve kendi düşündükleriyle başbaşa kalmaya itilmişler. Sanki bir takım şeyleri içlerine sindirme zorunluğu içindeler. Entelektüellerin çektiği acılar da buradan geliyor.

İçine girdiğim deneyim çevresinden, üniversitedeki çalışmalardan söz etmem gerekirse, öğrencilerin somut sorunlara hocalarını mutlu kılması gereken bir tutkuyla katıldıklarını görebiliyorum. Özellikle mesleğinde hızla ilerlemekten başka bir şey düşünmeyen sınav öğrencisi tipinin egemen olduğu yollu kanaatin yanıltıcı olduğu anlaşılıyor. Felsefe ve sosyal bilimlerde temasta bulunduğum öğrenciler pratik olarak değerlendirilemeyen sorunlara karşı büyük ilgi gösteriyorlar. Çoklarının içinde yaşadığı ağır maddi sıkıntıların bunda pek etkisi yok. En ince uçlarına kadar varan ayırımlar, örneğin Kant'ın bilgi teorisi anlamındaki çözümlemeler ortak çalışmalarda coşku yaratıyor. Üstelik aklın ruhsal enerjisi çok dikkate değer. Mevcut bilgi yapılarına, edebiyat ve felsefeye dönük yorum ve çözümlemelere ilişkin sorunlara kaymış gibi görünüyor bu enerji.[1] Genç insanlar her yerde, günün sefil durumunu düşünmekten kurtulmuş insanlar izlenimini bırakıyorlar. Görünür bir başarı elde etme umutları pek fazla olmasa bile, gönüllerince arzuladıkları şeylerle zorlama olmadan uğraşma fırsatına adamışlar kendilerini, bundan mutlular. İnsana bazan yüz elli yıl öncesine dönmüşüz gibi geliyor: Fichte'nin bilim teorisi gibi hiç de popüler olmayan bir kitabın büyük olaylar yarattığı erken romantik çağa, büyük spekülatif sistemlerin bilimleri içinden

sarstığı bir çağa dönmüşüz sanki... Aklın kendisiyle doymaksızın derinlere dalan bir konuşması gibi geçmişlerde düşünen ve dünyada neredeyse göçüp gitmiş olan ruhsal biçimleri de yeniden canlanıyor. Eğer gözlemlerim beni aldatmıyorsa, bu hiçbir zaman yalnızca felsefeyle uğraşan öğrencilerle ya da entelektüel denen seçkinlerle sınırlı kalmıyor. Hümanist ortamdaki durumun aynısını yüksek teknik okullarda da görmek mümkün. Böyle yoğun bir entelektüel ortamda yalnız akademik çevrelerle ya da gençlerle sınırlı olmayan genel düzeyde bir olay söz konusu. Özel bir takım çevrelerde yeni edebi yayınların böyle ciddî bir tarzda tartışılması yirmi yıl önce tasavvur bile edilemezdi. Ortada tartışılan şey nitelik bakımından bu ciddiyete ne kadar az hak kazansa bile tartışmalar yine de ağırbaşlılığını koruyor.

Bu tür gözlemlerden ferahlık duymamak ne denli elde değilse, tersine olarak insanın sağduyusunun entelektüel bir vurdum duymazlığa kapılması da o denli zor bir şey değildir. İnsanları özellikle kültür alanında kendine çekememiş olan Üçüncü Reich'ın o entelektüel karanlığının korkunç bir açlık yarattığı açıkca ortadadır. Ve burada şu zorunluk yatıyor. Şöyle ki totaliter egemenliğin topluca çöküşünden sonra tutulacak yolu belirleyememe şaşkınlığı, düşünüp taşınarak kendine bir yol çizme ihtiyacını da birlikte getiriyor. Çünkü salt düşünüp taşınmak bile aslında halıca yabancı düşme ve kaprislere kapılmak biçiminde cezaya müstahaktı. İnsanlar emir komuta altında yürütülen kollektifleştirmenin bir kez baskısı altında kaldılar mı, bu baskılar, kendi başına olmak ya da kendini kendi yeğlediği özel bir gruba sınırlamak gibi karşıt bir eğilim de yaratmaktadır. Hitler dönemi öncesinde gençliği kendilerine nasıl çektiyseler bütün ittifakçı dernekler ve dernek bozuntuları öylece tepetaklak oldular. Tek başına bırakılmışlık artık bir tehdit sonucu olarak değil, bir mutluluk olanağı olarak karşılanıyor. Bu içine çekilme entelektüelleşmeyle yakından akrabadır.

Sonunda tarihsel bir momenti görmemek de elde değil. Alman toplumu, büyük ekonomik güçler insan aklının ruhuna el koymuşcasına ve bireylerin akıllarından ruhlarını söküp almışcasına örgütlenmiş değildi. Belli bir anlamda Alman faşizmi, akıldaki ruha bu şekilde el konmasını, nasyonal sosyalist bütünleşme adına "bir hamlede" telafi etme girişimi olarak temsil ediyordu. Bu bütünleştirme başarısızlığa uğradı. Buradan ortaya çıkan durum, adamakıllı rasyonelleştirilmiş modern toplumun genel çizgisi gerisinde kalmış bir durumdur. Günümüz Almanya'sının kültür rönesansı içinde insanın aklına Zerdüşt'ün şu sorusu geliyor, yani tanrının öldüğünü hala bilmeyen var mı sorusu: Kültürün geleneksel anlamda ölüp gittiğinden ortalıkta henüz yaygın biçimde söz edildiği yok, yani kültürün dünyada kataloglara girmiş, tüketiciye sunulup, köhnemeye terk edilmiş bir eğitim malı, Almanya'da daima olduğu gibi bugün de saygı gören bir ciddiyetin esirgendiği bir malın kolleksiyonu olduğundan... Aklın kendi kendinin tadını çıkaran, ama yurduna geri dönen birinin kendini ona teslim edip koyvermeye pek de istekli olmadığı ruhunun yaşadığı mutluluk bir eskiçağ kasabasının kuytusunda yaşanan mutlulukla kıyaslanabilir. Bu mutluluk, ilerleme sürecine henüz kurban edilmemiş olan ne varsa ondan besleniyor. Savaş sonrası Almanya'sında kültür işlevi, taşraya özgü huzurun o tehlikeli ve kaypak avuntusundan izler taşıyor. Yıkılmış kentlere bakarken aydınlığa çıktığı gibi, bu kentlerde eski kültür panaromasından geride kalan ne varsa onlarda, asıl çağdışı kalanın ve istisna öğesinin göze çarpması gibi kültür de belki bütünüyle bu halde.

Yanlış anlamamak lâzım. Ben zar zor ayakta kalanların mutluluğuna iftirada bulunmak istemiyorum. Tarihsel ögeyi sadece tarihin o büyük eğiliminden bakarak değerlendirmeye kalkışmak yalnızca insanlık-dışı bir şey olmakla kalmaz, soyut ve yüzeyseldir de. Toplum bütünün yapısı, farklı ülkelerdeki gelişmelerin eşzamanlı olmamasında olduğu gibi, gelişen o büyük eğilim

içinde ifadesini buluyor. Aklın evrensel ruhu zaferini ne denli acımasızca kutluyorsa, yalnızca yitirilen, romantik biçimde nurlanan geçmişin değil, onun ölçeğine göre geride kalmış olanın tarafını da o denli tutuyor. Üstelik bu, ruhun gelecekteki iyinin sığınma yeri olduğu öncelikle anlaşılıyor. Ancak böyle bir umudun üzerine yatmaya da gerek yok. Geri kalan inatla diretir, suçsuzluğunu yitirmiş gibi kendini geleceğin iyisi diye ortaya atar atmaz, kullanışlı bir sıcak su torbası gibi gerçek dışı bir öğeye bürünür. Hepimiz, nasyonal sosyalistlerin savurduğu "kan ve toprak" sloganının, sadece en iğrenç hesaplar peşinde koşan mekanizmanın kalkışmaya hazırlandığı soykırım ve yıkımları örtbas etmeye yönelik olduğunu pek iyi hatırlıyoruz. Kim bugün kültürün ebedî değerlerine sığınmaya kalkarsa o buradan yeni bir "kan ve toprak" kandırmacasını tezgahlamak tehlikesi altındadır. Ayrıca kültür rönesansında eleştirel gözlerle hatırlanmayı gerektiren doğrudan semptomlar var. Bunlar, akıldaki ruhun gerçekleşmesini bekleyenlere ve akılda hala ruh gibi bir şey olmasından tatmin olmayanlara şaşkınlık veriyor. Onların akıl-ruh kavramı yeterince çok anlama geliyor: Yalan dolana hakikat kadar yer veriyor. Akıldaki ruhun kendisini sığınılacak en üstün doğru diye yüceltmek değil söz konusu olan.

Bize önceden verilen kültür mallarını yorumlamaya yönelen açık bir eğilimden söz ediyordum. Önemli metinler üzerinde derinleşmek çoğu kez bunların üzerine güle oynaya gitmekten elbette daha verimlidir. Ne var ki Almanya'nın durumu akıl-ruh düzeyinde yeni bir yol tutmayı reddedilemez biçimde emrediyor. Ama o entelektüel tutkunun, tutulacak yeni yolların tutarlılığını gösterebilecek asıl sorunlarla açıkcası pek ilgisi yok. Her anlam ve her biçimi durmadan uçurumlara iterek gelişen bilincin, kendi doğurduğu dehşete ayrıca set çekmeyi becerip beceremiyeceğini pek az kimse tasa ediyor. Yakın geçmişteki belâları zamanlayan yasaların içine nüfuz etmeyi pek az kimse göze alıyor. İnsana yakışan bir dünya düzeni kavramı ve onun

teorik temelleri uğrunda ya da bugünkü fiilî olanakları, özgürlüğün içerik olarak bütünsel gerçekleşmesini analizleme uğrunda pek az kimse uğraşıyor. İnsanların bu tür sorunları konuşmak istememesinden değil, tanı tersine bu sorunları birinin elle tutulabilecek hale getirmeyi ve bilinci bu yönde uyandırmayı başardığı anlarda çoğu kez sanılıyor ki çözümcü bir teşhise de ulaştık. Oysa doğrudan doğruya bu konuya pek nadiren temas ediliyor. Sanki insan aklının ruhu bir büyüye kapılıp gitmiş... Özgürlükten yoksunluk ve otorite inancı, şimdi neyse sadece onun otoritesine olan inanç bile olsa geneldeki bilincin içine işlemiş bulunuyor. Hiç kimse meselenin, hakikatte her şeyini bildikleri can damarına dokunmaya yanaşmıyor. Mevcut ve denenmişin çevresini aşan düşünceler neredeyse bir kötülük gibi karşılanıyor. O zaman insanlar elde mevcut ne varsa en iyisi ona tutunalım diyorlar ya da birinin karşısına sanki tanrının takdirine göre, rastlantı olarak bir sorun mu çıktı, onu tartışıyorlar, bu arada herkes kendi aklındaki ruhun canlılık ve keskinliğinden keyif de duyuyor. Ama bu ruhun nerelere yöneldiğini kimse fark etmiyor. Öyle oluyor ki bu heyecan ve canlılığın ortasında çoğu kez ortada gerçek-dışı bir şeylerin, gölgelerin konu edildiği, insan aklının kendi kendisiyle oynamakta olduğu ve kısırlık tehlikesi içinde yaşadığı izlenimine kapılmaktan kendimi alamıyorum. Kesin olan bir şey varki, aklın ruhu (*Geist*) kendi doyumunu kendine ideal edinmeyip tam tersine kendini kendi dışında var olan şeylerde harcamaya hazır olduğu zaman rahat eder. Çünkü herkesin aklındaki ruh şundan hoşlanır: "Söküp at ki kazançlı çıkasın".

"Kısırlık" tehlikesinde abartma bir yan olmadığını, şimdiki durumu I. Dünya Savaşından sonraki durumla kıyaslarsak daha rahatça göz önüne getirebiliriz. O zamanlar ortalıkta dışavurumculuk vardı. Ama ekonomik istikrar yıllarından, yaklaşık 1924'den başlayarak dışa-vurumculuğun öldüğü ilân edildi. Haklı olarak o zamanlar tahmin ediliyordu ki yaşanan kaosu yeni

bir düzenle ve nesnellikle aşarak zafere ulaşmak, reaksiyoner bir paravandır, ilericiliğe oynayan Juste-ortamını ısıtıp yeniden sofraya getirmek demektir. Bu arada dışa-vurumculuğun kendi kavrayışıyla belki de pek bağdaşmayan kalıcı büyük sanat eserleri yaratmakta oluşu meseleyi o denli etkilemiyordu. Ama Paul Klee'nin resimleri, Franz Kafka'nın dünyası, Arnold Schönberg müziğinin en üretken dönemi, dışavurumcu dürtüler olmasa yine de gerçekleşemezdi. Şu var ki dışa-vurumculuk yine de kendini konvansiyonel zincirlerden ve eşyalaşmaktan söküp kurtarmak ve acılarla yoğrulmuş bir dünyada yalnızlığa itilmiş Ben'in kendini tüm duruluk ve arıtılmışlığıyla ifade etmesine destek vermek uğruna bilincin harcadığı olağanüstü çabaları ifade ediyordu. Oysa bugün bu çabalara özgü güç ve iradeyle kıyas kabul edebilecek hiçbir şey yok ortada. Ne Almanya'da ne öteki Avrupa ülkelerinde. Hatta Fransa'da, avangard akımların vatanı olan bu ülkede bile böyle hiçbir öncü akını yok. Orada ağır basan entelektüel hareket, yani varoluşçuluk geniş çaplı felsefî gösterilerinde Hegel'den, Kierkegaard'dan ve yakın dönem alman antropolojisinden devşirdiği motifleri ısıtıp ısıtıp yeniden sürüyor masaya. Bu tür felsefelerden beslenen edebî eserlerin parça parça, ama adamakıllı ele gelen rasyonalist tezler olduğu görülüyor ki bunların yaratıcı ilkeleri yirmili otuzlu yılların o radikal sanatının gerilerine düşüyor. Bütün bunların hepsi "kendinden menkul değerlendirmelerdir", hiçbir sorumluluk duygusu taşımaksızın yüceltme, kültürün geneldeki aşınma çerçevesine girmektedir pek âlâ. Dışa-vurumculuğun, düzene karşı kahramanca direnerek mutlak bir mücadele veren Ben'i ne denli geçmişte kalsa, hiç değeri kalmadığı meydana çıksa da, Ben'in ifade etmesi gereken şeyle kıyaslandığında, bugünkü boşluğu dolduran sanat çaresiz ya da türeme tarzında veya her ikisi birden neyse onun gibi gözüküyor. Ortada bir gelenekçilik hortlağı var, ama arada bağ öğesi sayılabilecek bir şey yok. Faşizme giden yolda "Asker insan"ın "görev" ve "tavır"ı gibi kavramlar gerçi şu anda yerini,

kuşkulu kökenlerini borçlu oldukları siyasal amaçlara bırakmış bulunuyor, ama buna karşılık fetiş haline de getiriliyor. Doğru dürüst bir insanlığın İdeali diye kendinden menkul bir kahramanlığa alkış tutuluyor. Ne var ki bu kahramanlığın aslında neden yana olduğu ya da kendinde kahramanca direten bir iç dünya kavramına da, efendice savunduğu bir onur ve önem payının düşüp düşmediği kuşkulu. Son yılların düzyazısı üstüne genç bir edebiyat olduğu dışında her şey söyleniyor, ama üstüne örtülen eflatun kırmızısı ve altın yeşili çelenk ve yapraklarla titizce gizlenmiş bir asker çizmesini andırıyor.

Bilincin durumunu ise, bir yanda patlayıcı güç ve serüven hevesi, hatta merak eksikliği niteliyor. Öte yanda elde alışılagelmiş araçların kullanılmasından kaynaklanan bir güvensizlik. Varolanın kendi yıkıntılarından öteye geçmeyen kuramlarının insanlar üzerindeki gücü öylesine büyümüş ki insanlar, mevcut düzene karşı bundan ötesine ışık tutacak öğeler getirmeye kendiliklerinden cüret edemiyorlar, hatta buna güçleri bile yok. Akıldaki ruhu yeniden keşfetmenin sarhoşluğu içinde, savaş sonrasının ruhu da alışılagelmişten olmuş bitmişlerden imdat bekliyor. Oysa olan olmuş. Geleneğin aktardığı estetik biçimlerde ve müzik malzemesinde, geleneksel dilde, her iki dünya savaşı arası dönemden kalma felsefe kavramları dünyasında bile doğru dürüst bir güç yok. Bağrından çıktıkları o toplumun uğradığı felâket hepsini, c yalanları cezalandırmış. O bakımdan ürkütülmüş bilinç imdat beklemeden nasıl yapamıyorsa imdat beklemek de pek akıllıca bir iş değil. Kendi içinde dağılıp dökülenler sadece kültürlü orta katmanların kaderciliğe göz kırpan ılımlı kesimi değil. Umutsuzluğa kapılan kültür iradesine rağmen her yerde üretenlerle takıldıkları kültür arasında bir kopukluk başgösteriyor daha çok. Onlar ellerinde avuçlarındakini yerken inandıklarını da yıkıp geçiyorlar. Otuz yıl öncelerinde geliştirilen non-konformist söz ve düşüncelerin kendisi konvansiyonel ve kırık dökük nitelik kazandı. Bunlar

söyleyecekleri şeyleri bile söyleyemeyecek durumdalar, sadece lâk lâk ediyorlar. Rilke'nin ve ölümüyle birlikte yandaşları da dağılan Georges'in yarattıkları toplumun ortak malı oldu, ama anlamlarından da oldular ve her dar kafalı kültür "meraklısı"nın insafına bırakıldılar.

İsviçreli edebiyatçı Max Frisch, desteklenen kültürü körü körüne koruyarak nötrleştirme anlamına "Alibi(*) olarak kültür" deyimini kullandı. Okumuş-olmanın bugün, geçmişteki dehşeti ve kişinin sorumluluğunu unutturmak açısından en ufak bir işlevi yoktur. Varlığın toplumsal gerçeklikle ilişki kurduğu tam ve izole bir ilişki bölgesi olarak kültür, barbarlığa geri dönüşün üstünü örtüp gizlemeye yarıyor. Nasyonal sosyalizmin, kendi egemenliğinin serptiği ölü toprağını başka türlü gösterme çabaları bu bağlamda yer alıyor. Nasyonal sosyalizm geçmişte bir zamanlar kabul gören kültür ürünlerini içeriklerine bakmadan göklere çıkarıyordu. Bu ürünler diktatorya ve ırkçılık cinnetiyle açıkca sürtüşmedikleri sürece sadece kendi baygınlıkları yüzünden habire sergilenip durdu. Hitler, egemen olduğu sürece, kendi kültür muhtarlarının ürünlerini halka zorunlu tüketim yollarından başka yollardan iletme olanağı bulamadı. Oysa bugün böyle bir zorlama olanağı bulunmadığı için otoriter kesimlerin ürettiği bir yığın murum ve imgeler gönüllü olarak üstleniliyor. Bunların diktatorya ile ilişkisi elbette kopuk. Ama kendi içlerindeki tarihsel önkoşullara göre, o kavramlar ve imgeler, egemenlik ve bunalımın kaçınılmazlık ve meşruluk ölçüsüyle örülmüş durumdalar, trajik bir hümanizma kılığına bürünseler bile o karanlık geçmişlerini ses ve sözle açığa vuruyorlar.

Bütün bunların nedenleri araştırılacak olursa siyasal durumla ilgili düşünceler önplana çıkıyor. Sözünü ettiğim Birinci Dünya Savaşı sonrası dışa-vurumcu dönem, büyük siyasal hareketlerle

(*) Cinayet anında orada bulunmadığını kanıtlama. (Y.N)

bağlantılıydı. Hemen gerçekleştirilecek bir sosyalizm umudu altında dalgalanıyordu. Tamamıyla değişik bir durumun önünde açık duran olanaklar gözleri fiilî duruma doğru çevirtti. Boyun eğmeye gerek yoktu, çünkü biliniyordu ki bugün bambaşka olacak, taşlaşmış ilişkilerin kabûsu silinip süpürülecekti. Bu bilinç hiçbir zaman kesin olarak belirlenmedi ve telaffuz da edilmedi. Var olanın egemenliğine, harmoni kandırmacasına, kopyacılığın klişelerine yüz vermeyen önemli sanatçıların siyasetle ilişkileri gizli kapalıydı. Açık siyasal sanat daha o zaman bile, bugün Demir Perde'nin öte yanında bir darkafalılık biçimi olarak ortaya çıkan o bayat gerçekliğin semptomlarını gösteriyordu. Ama o zamanlar öyleydi ki toplumsal dokunun üst düzeyi bir an birdenbire titreyivermişti. Ama maddesel hiçbir pratiğin taahhüdü altına girmeyen sanatçı ve kuramcıların girişimleri bunu gösteriyordu. Toplumun o andaki meşrebinden belkide hiç haberleri bile olmadan kendi heyecanlarına kapılıp non-konformizmlerini öylece ifade ediyorlardı: Onaylamaktan kaçınarak... İkinci Dünya Savaşından sonra bu tekrarlanmadı. Toplum katı bloklara ayrılıyor. Bir şeyler oluyorsa insanlar bunu, kendi içlerinden gelen bir arzu gibi değil, kendi başlarına gelmiş gibi alıyorlar. Onun için, akıldaki ruhun kendini kahredercesine kendi gölgesiyle oynama eğilimi hiçbir zaman kendi borç hanesine kaydedilemez. Bu eğilim, bilinç onu özümsemeyip aşmadıkça insanın kendi gücü üstüne çöken nesnel bir zorunluluktan ileri geliyor. Dünya, ölçüye sığmayan ve insanın gücü üstüne çöken kuvvet alanlarına bölüşülmüş. Aklın ruhu ya bunlara uymak zorunluğu karşısında görüyor kendini ya da yalnızlaşmaya, güçsüzlüğe, Don Kişot'luğa mahkum olmak. Bu zayıflıkları özgürlük içinde seçmek ve böylelikle belki de aşmak için ihtiyaç duyulan kuvvet, herhangi bir insandan beklenemeyecek kadar büyük. Daha kendi yaşam sürecinin çekirdeğinde özgürlüğüne kavuşmuş başka bir toplumda ise olanaklar sanki üzeri toprakla örtülmüş kadar yakın. Kim bu olanaklara saf

saf güvenmeye kalkarsa, tam da gözü kör iktidar burçlarının işine gelen düşlere saplanıyor ki bu da, aklın ruhsal tembelliğini bugün, yetersizlik ya da kötü niyetin sorunu değil de, akıldaki nesnele yönelik ruhun sorunu haline getiriyor. Dünya çığırından çıktı, yuvalarından fırladı, ama yuvaları da hantal bir kitle doldurdu. Kültür yıkıntı haline geldi, gerçi yıkıntılar temizlendi, ama geride kalan birkaç yıkıntı varsa bunlar da sanki saygın bir ören yeri imiş gibi duruyor.

Akıldaki ruhu nasıl kavrayıp anlamak gerektiği üzerine artık yeniden düşünüp taşınmanın vakti gelmiştir. Akıldaki ruhun kendi kendine yeterli bir yaşamı olduğu, tek başına kendi içinde yaşadığı, hatta gerçekliği de bir bakıma kendi yumurtladığı biçimindeki bir tasavvur, işte sözünü ettiğim kültür gölgesinin temelinde bu yatıyor. Aklın ruhunu bu biçimde anlamak Alman idealizmine özgüdür. Bu anlayış hala sürüyor ki bu bir paradokstur. Akıldaki ruhu temsil edenlerin durmadan idealizmin sonu geldiğine işaret ettikleri bir anda bu paradoks sersemliğe ya da çılgınlığa kadar varıyor. İdealist tasarımların böyle sürüp gitmesinin nedeni belki yeni anti-idealist akımın henüz o denli ciddî biçimde oturmamış olmasıyla açıklanabilir. Çünkü sonunda bu akım saf düşüncenin karşısına öyle bir güç çıkarıyor ki bu gücün ardındaki varlık, Batı felsefesinin başlarında, Elea okulunun spekülasyonları, onu neyin yerine koyduysa aynı o anlama geliyor, kısacası yalnızca düşünce anlamına... Aklın ruhu -biraz aptalca söylemem gerekirse- üretkenliğini gösterdi, ama onu hiçbir zaman saf bir akıl-ruh olarak kavrayan olmadı. Onun ince zekâlı belirtileri, Eros'un en sevecen imgeleri, akıl-ruhun yabancılaşmış dünyayla uzlaşmasına ilişkin en zarif tasarımlar hep toplumsal gerçekliğin değişmesine ışık tutan bir anlamda yaşadılar. Ve bu, büyük sanat eserlerinin, büyük filozofların ille de siyasal nitelik taşımasıyla olmadı, en kritik anlarda bile pek siyasal nitelikli oldukları söylenemez. Ama kendi anlayışlarının sonuçları siyaseti hedefliyordu. Onları akıl-ruhun gözünde

hakikat haline getiren, onlara güzellik bahşeden şey, bu tür sonuçların, ne denli dolaylı da olsa, yarattığı olanaklardı. Goethe, Gretchen tragedyasını çocuk öldürmeye karşı çıkarılan yasalarda reform yapmak için yazmadı. Onun bu konudaki siyasal tavrının Acıların Anası (Mater Dolorosa) Meryem'e edilen duaları alaya aldığını biliyoruz. Ancak Gretchen'in çektiği acıların, hele sesi yükseldiğinde bizi bugün bile her insanı donmuş kültürden çok daha heyecana boğan acılarının gücü dilini toplumsal düzende bulan, ama bu düzenin yine de rezil ettiği doğa, böylesine acılara meydan vermeyen bir duruma, böyle bir fikire öncülük etmese düşünülemezdi bile. Büyük sanat eserlerinde ve felsefe metinlerinde yaşayan yok-edilemeyenin ışığı, yıkımlara lânet ve tövbe eden eski, ebedî ışıktan çok, geleceğin ışığıdır. Aklın ruhunda olan her şey kendi hakikatini bu ruhun içinde ışıyan ütopyanın kuvvetinde bulur Eğer insanlık ayakta kalmak için artık ütopyayı yasaklamayacak olursa, tam tersine sağ çıkmanın bugün bir duyarlığın ütopyasını gerçekleştirmek demek olduğunu içinde koruyacak olursa, o zaman akıldaki ruhun katılığı da eriyecek, ama bu aklın kendi kullandığı araçları sadece zorlamak ya da inceltmekle olmaz.

Kendi düşündüklerimi kasıtlı olarak genel düzeyde tuttum. Bireysel başarılara karşı polemik yapmak istermişim gibi görünmek istemedim. Çünkü gerçekte beni bir bütünün -tek yanlı da olsa- yaşadığı deneyim ilgilendiriyor. Benim öyle somut bir çözüm de önereceğim yok, işaret ettiklerim öyle "herkes"i kapsamak iddiasında da değil. Söz konusu olan, bütünün o ilk deneyimine aracı olmak, yoksa oturmuş bir kuramsal bağlam ortaya atmak da değil. Bu deneyim, söylediğim gibi, hiçbir zaman Almanya ile sınırlı sayılamaz. Amerika'dan geri dönen birine birlik ve bütünlüğü için öyle bilmecemsi biçimde bir çağrı yaparmış görünen Avrupa'yı ilgilendiriyor. Ancak Almanya açısından biraz daha belirleyici biçimde konuşmak istiyorum.

Almanya son bir buçuk yüzyıldır nasıl uluscu anlamda bir devlet ise, artık o anlamda siyasal bir özne olmaktan çıktı. Alman faşizmi, daha ilerki bir tarihsel perspektifle böyle bir siyasal özne, yani güneş sistemindeki gezegen benzeri bir sömürgen olarak yalnızca dünyadaki bütün kartların oynandığı değil, ulus kavramının bile insanlığın entelektüel ve maddesel üretici güçleri açısından önemini yitirdiği bir zamanda bu işlere kalkışma, "pay koparma, iktidara gelme" girişimidir. Aklın Almanya'daki ruhsal durumunun bu işlerin farkında olmakla bir ilgisi vardır. Herkes kendi içinden burada "geç" kalındığını biliyor. İntellektüel üretkenliğin kötürüm olmasında genelde artık siyasal bir özne olunmadığının ve bu yüzden de entelektüel alanda hiçbir şeyin kösteklenmeden yapılamayacağının etkisi var. Büyük güçlerin arasındaki dengelere göre tavır alınıyor ve sınırları çizilmiş kültür ortamını nesli tükenen bir şeymiş gibi kurtarabilmekten söz ediliyor sessizce. Hölderlin'in "Eylem yoksulu ve düşünce dolusu" diye haykırışı sanki bir program olup çıkıyor. Ve işte düşüncenin kendine zarar veren program da bu. Eğer kimi görüşler bu durumdan öteye gidebiliyorsa -nereye kadar ulaşabilirler hiç bilmem- gidebilecekleri durum olsa olsa siyasal öznenin ulus devleti açısından tanımlanan kavramını geride bırakan bir durumolabilir. İktidara gelme ve ondan pay koparma düşüncesini köhnemiş diye düşünmek lazım. O zaman körü körüne uymak ya da olmuş-bitmişe tutunmak eğiliminin de sonu gelirdi. Sınırsız bir egemenliğe karşı duyulan ve arka planda yer alan kötü niyetin o zaman sınırsız bir hayal olduğu meydana çıkar. Çünkü bilincin bugünkü düzeyinde yatan nesnel sahtelik, böyle bir iktidar ve büyüklüğe artık ihtiyacı olmayan bir dünyada iktidar ve büyüklük düşlerine kapılıp bilincin başarısızlığına üzülüp durmaktan başka bir şey değildir. Öznenin, aslında özgürlüğün, barışık bir insanlığın değil, yalnızca toplumsal gücün öznesi olduğu tasarımı yalan ve gerçekdışıdır. Şunu belirtmeliyim ki, Avrupa'da zamanı gelmiş

de olsa, burada yalnız ülke sınırlarının kaldırılmasını düşünüyor değilim. İnsanların daha çok ve özellikle aklm ruhunu kendilerine bu düzende meslek ve ayrıcalık edinmiş olanları, ayrıcalıklarından yollarını şaşırmaları gerekirdi. İnsanlar şunu görüp anlamalı ki, bugün insanları artık tepelerinin üstünde oluşan süreçlerin nesneleri olarak belirlemeye kalkmayan bir dünya durumu geniş ölçüde mümkündür. Bugün kendi kaderlerini birleşerek belirleyecekleri ve böylece gerçekten ilk kez özne olabilecekleri bir durum olanaklıdır. Akıldaki ruhun yansıttığı donukluk, doğanın ve yazgının boyun eğip teslim olunacak bir gücü değildir, insanların yarattığı bir durumdur. Bu, tarihsel bir süreçin son durumudur, öyle ki bu süreçte insan insanı en gözle görünmez mekanizmaların uydusu haline getiriyor. Mekanizmanın içini okumak, insanlık-dışı görüntünün insan ilişkilerini gizlediğini bilmek, karşıt bir süreçin, sağlığa kavuşmanın aşamalarıdır. Donukluğun toplumsal nedeninin bir görüntüden başka bir şey olmadığı ortaya çıkacak olursa, donukluğun kendisi de ortadan kalkabilir. Aklın ruhu artık kendi kendine katılaşıp donmadığı, tam tersine dünyanın katılaşmasına karşı direndiği anda canlı kalacaktır.

1950

BİREY ve ÖRGÜTLENME
(DARMSTAD KONUŞMALARINA GİRİŞ)

Bayanlar, Baylar. Hiç kimse benden insanlarla örgütler arasındaki ilişkiler konusunda yaygın olan görüşleri burada tekrarlayacağımı ya da kısaca toparlayıp anlatacağımı beklemesin. Benim böyle bir durumdan duyacağım huzursuzlukla haşır neşir olduğumdan herhalde eminsinizdir. Aslında konuşmanın girişini yapması ve hiç değilse tartışmalara katılması beklenen Max Horkheimer ve ben bu konuyla ilgili motifleri yıllardır işledik. Bir süre önce Eugen Kogan'la yaptığımız bir radyo konuşmasında "yönetilen dünya" deyimini ortaya atmıştık. Ancak kendini kurumlaşmışın sesi olarak ortaya atmak ve birilerinin, bu seslerin yankısı içinde kendini huzurlu hissetmekle tatmin olacağı hoş bir uyum havası yaratmak, bu türden tartışmaların görevi olamaz. Hakikatin tartışılması sorumluluk getiriyorsa ve gerçek anlamda bir diyalektiğin aracı ise, bu tartışma görüşleri pekiştirmekten çok, görüşleri saf dışı etmeye, önceden düşünülenin ardından düşünmeye kendini gönülden vermek zorundadır. Burada tartışılması gereken konu bunu ivedilikle gerektiriyor. Hayatın giderek zenginleşen alanlarının örgütlerce gölgelenmesi karşısında dehşete kapıldığında ve birey adına ya da bugünlerde söylenegeldiği üzere, insan adına, bu gölgelemeye karşı çıkıldığında insanın gözünü, başına geleceklerden başka

yöne saptırmanın ne denli kolay olduğu ilk kez bugün meydana çıkmış değildir. Hitler diktatoryası, topluma eleştirel gözle bakanların çoktandır bildiği şeyleri keskin çizgilerle gün ışığına çıkardı. Bu, bilinçaltında yatan, o en derindeki yozlaşmamış doğaya, özünde yetenekli olan kişiye olan çağrıydı. Ve irrasyonel güçlere yönelik propagandanın yaydığı şeyler, insanlıktan çıkmış bir aygıtın öncü gücünü insanlık-dışı bir mükemmelliğin tüm sonuçlarını taşıyacak biçimde güçlendirmeye katkıda bulunuyordu. Ki bugün örgüt tehlikesinden söz ediyorsa, kavramlarla kendine öyle yuva yapmamaya dikkat etmelidir, yani işinin ehli bir mimarın deyimiyle, çatısında sıcak bir leylek yuvası olup temeli bombalara karşı koruyan bir sığınakla oyulmuş bir ev. Üçüncü Reich yıkılmıştır, bununla birlikte örgütleşme ve teknikleşmenin -ikisi de özünde aynıdır- gelişip yayılması karşısında bir yandan bağırıp çağırırken öte yandan bu gelişmeye eşlik etme eğilimi de hala sürüp gidiyor. Öyle ki bu bağırıp çağırmalar gelişmelerin yolunu değiştirecek yerde onları iyice karanlık bir akıbete götürüyor. Bu gidişe karşı çıkmak ve örgütlenme sorunu konusunda bazı noktalara işaret koymak bana hiç de aşağılık bir davranış gibi gelmiyor.

Bütün bunlara bir ad koyup kavram önermekten kendimi alıkoymak isterim. Meselenin içeriği belli sınırlar içinde hepimizin gözleri önünde duruyor. Bu içeriği daraltmak istemem. Tanımın içinde yer almıyor diye meseleyle ilgili konuları kestirip atmayı da istemiyorum. Modern örgütlenme gibi toplumsal bir fenomenin ancak toplumsal süreç içindeki konumu içinde, yani aslında uygulanabilen bir toplum teorisi sayesinde belirlenmesi mümkündür. Birkaç karakteristik yakalamak ve bu karakteristiklere denk düşenlerin hepsini meseleye öyle rasgele yakıştırmak pek biçimsel bir şey olur. Ama meselenin yörüngesini çizmek bakımından, örgütün bilerek oluşturulup yönlendirilen bir amaç birliği olduğunu anımsatmakta yarar var. Amaçlı bir birlik olarak örgüt, kabile ya da aile gibi doğadan-yetişme gruplardan ve de

tam tersine, toplumsal sürecin plansız veya gelişi güzel bütününden farklıdır. Burada önemli olan amaçlı rasyonelliktir. Bu, örgüt adını taşımaya hak kazanan bir gruptur ve varlığının amacına, gereken kuvvetin nisbeten en azını harcayarak ama elverdiğince kusursuz biçimde ulaşacak yapıdadır.

Örgütü oluşturanların yaratılışları bütünün amacına hizmet işlevinin ardında yer alır. Örgüt adı, organ veya âlet adını anımsatıyor. Örgütün kapsadığı kişiler en başta kendi amaç ve iradeleri açısından değil, örgütün amacının gerçekleşmesine yarayan birer âlet olarak örgütten sayılırlar ki bu amaç, dolaylı olarak da olsa, o kişilerin -isterseniz "âlet" deyin- yine de işine yarar. Başka bir deyişle, örgütün içinde amaç insan ilişkilerine aracılık etmektedir, ama bu aracılık doğrudan değil, dolaylı veya dolayım yoluyla olmaktadır. Amerikan terimleriyle söylersek, her örgüt ikincil bir gruptur. Böylesine bir dolayımlılık, bireyin örgüt için ve örgütün birey için bir âlet-olma karakteri, bir katılık, soğukluk, (içtenliğin tersine) dıştanlık, zor uygulama momentini de birlikte getiriyor. Geleneksel Alman felsefe dilinde yabancılaşma ve şeyleşme terimleri çiziyor bu momentin kapsamını. Örgütün genişlemesiyle moment de büyüyor. Max Weber bu (yabancılaşmacı) genişleme baskısının her türlü örgütün doğasında var olduğunu daha önceden belirtmişti. Ancak bu baskı bugüne kadar yalnızca işlevsellik yolunda yürüyor. Yeni kesimler durmadan mekanizmanın içine çekiliyor, güdüm altına alınıyor. Örgüt yutup özümserken, bu arada teknik birlik ve bütünleşmeyi kovalıyor, dolayısıyla kendi güçlenmesini de gözetmiş oluyor. Ne var ki kendi varoluşunun ve toplumsal bütün içindeki genişlemesinin ne anlama geldiğini pek tasa edinmiyor. Aslında, örgütlenme ilkesini tanımlayan ayırım, yani âlet ve amaç ayrılığı, modern toplumda örgütün kendi hukuksal nedeniyle olan ilişkisini her zamankinden çok tehlikeye sokuyor. Kendi dışındaki amaçlardan kopan örgüt kendi kendisinin amacı haline geliyor. Katıksız Bütünsellik

durumuna doğru ilerledikçe örgüt, bir âletler sistemi olarak sorunun kendisi o imiş görüntüsünü pekiştiriyor, kendisine benzemeyen ne varsa hepsine karşı pekleşip yoğunlaşıyor. Her şeyi kendine yontan örgütlerin içinde ne çelişkidir ki özel'in, dıştalayanın niteliği yatar. Biliyorsunuz ki toptancı (totaliter = katıksız bütüncü) örgütler, böyle olmayan grupları durmadan açığa vururlar ve böyle bir tercihlemede yatan keyfîliği de tanıyorsunuz. Totaliter örgüt, hiçbir zaman sadece dehşetin en azgın ortamında yönetmez, bu ortama örgütleyici nesnelliğin gölgesi gibi eşlik eder. Yasalardaki keyfilik, yönetilen dünyayı dehşete düşürmek açısından, genelde yine de suçlu sayılan rasyonellikten çok daha büyük bir sorumluluk taşıyor. Örgütün zor uygulamasına nerede raslıyorsak orada eninde sonunda örgüttekilerin çıkarlarıyla aynı olmayan çıkarların söz konusu olduğuna hükmedebiliriz

Örgütün bu karakteristiği yalnızca modern değil, Roma yönetimi ya da ortaçağın feodal hiyerarşisi için de geçerlidir. Bu şaşırtıcı ve yeni niteliğine örgüt sadece kendi genişleme derecesi ve düzenleyici gücüyle ulaştı, yani her şeyi kapsayan, toplumu baştan sona yapılaştıran gücüyle... Bu eğilim de geçmişin büyük örgütlerinde eksik olmadı, ancak belli ki bugün bu eğilim modern tekniğin araçlarıyla gerçekleştirilebiliyor. Ne ki böyle bir sosyal dinamik, biçimsel sosyolojik kavram kategorilerini, burada değindiklerimiz gibi dinamitliyor. Örgüt baştan sona tarihsel bir olaydır. Bunu bir yana bırakıp örgüt kavramı değişmez sanılan bir kavrama indirgenirse ölü bir klişeden başka bir şeyler kalmaz ortada. Örgüt kategorisinin rasyonel bir amaç birliği kategorisi olarak evrensel bir nitelik taşıdığını, ama tartışmamızın gerçek konusunun, yani tehdidin ancak bugün suyüzüne çıktığını düşünün bir kez. Şöyle bir düşünce deneyi, örneğin yüksek düzeyde örgütlenmiş bir Mısır imparatorluğunun örgütlerce tehdit edildiği konusunda bir panel düzenlemek grotesk olurdu. Hem kıyaslanamıyacak kadar ileri düzeyde bir örgütlenme hem

de bireysel özgürlük motifi diyebilirim ki bu panelin önkoşulları arasında yer alır. Yaşamın her yerde hazır nazır olan gücü olarak örgütün özgürlüğün karşısında sadece gizliden gizliye değil, ama açıkca yer aldığı tarihsel bir anda, örgütlü insanlar durumu bu şekle sokan ilkeler üstüne ancak böyle bir anda düşünmeyi becerebilirler.

Yaygın olan kanaatlere şöyle yakından bir göz atmayı öneriyorum. Bu kanaat iki ayrı tezde özetlenebilir. Birisi, örgütün toplumun ve tek bir insanın varlığının tüm alanlarına doğru genişlemesinin kaçınılmaz olduğu, bunun bir çeşit alınyazısı olduğudur. Geride ele alınmamış hiçbir duygu veya heyecan bırakmayıp her şeye çengel atan rasyonel amaçlı toplumsallaşma bir doğa gücü imiş gibi algılanıyor. İkinci tez ise havada kalıyor, ama aşağı yukarı şu anlama geliyor: Örgütün, özgürlüğe, doğrudanlığa ve spontanlığa giderek katlanamayan ve bütün toplumu oluşturanları ise eğilimi gereği düpedüz atomlara indirgeyen şimdiki durumu insanı köklü biçimde tehdit etmektedir. Aldous Huxley ve George Orwell'in ütopyaları bu durumu sergilemiştir. Lütfen beni yanlış anlamayın. Keskin bir fantazi gücünü ve insanın direnme kuvvetini ne denli görmezlikten gelmiyorsam, yukarıki iki tezde yansıyan impulsları da o denli inkâr etmek niyetinde değilim. Burada bizim neyle uğraşmak istediğimizden söz etmek isteyen biri, ilkin dünyanın örgütlerce nasıl taşlaştırıldığını ve tepemizde çevrilen dolapların yarattığı şoku yaşamış olmalıdır. Ve bizim, mekanizmanın çarkları olarak, istekli olalım veya olmayalım, işbirliği yapmak zorunda kaldığımızı da kimse suskunlukla geçiştirmeye kalkışmasın, bireyselliğimizin gitgide özel hayatımızla ve düşünüp taşınmamızla kısıtlı tutulduğunu unutmasın. Bu kısıtlamayla, bireyin aslında ne olduğu meselesine do kurulmadığından emin olmak için dar kafalı batıl inançlara ihtiyaç vardı.

Kendi bireyselliğimizin kendimize bir bakıma lüks duruma gelmesine izin verirsek bu, toplumun kendi yaşamının, temelde

bireylerden bağımsızlık ve hareket özgürlüğü beklediği bir durumdan son derece farklıdır. Bir zamanlar bireyselliğe prim veriliyordu, bugün ise buna bir sapma olarak kuşkulu gözle bakılıyor: Bireysellik bu iklimi pek kaldırmayabilir. Bütün bunları peşinen hiç dayanaksız ya da boş yere söylemiş olabiliriz. Bunların acısını çekmemiş olan biri, bu ortamla uyumluluğunu din halinde yüceltmek ve o pek de güvenilmeyen sosyal güvenlik duygusuyla ya da artan oto, buzdolabı, film üretimiyle sevinerek yetinmek zorunda kalıyor

Oysa direnecek olursanız boş korkular içinde hapis kalmamıza gerek yok. İlk önce örgütün genişlemesinin kaçınılmaz olduğu tezini ele alalım. Ne kadar akla yakın görünse bile doğru ile yanlış burada birbirine karışıyor. Doğru olan yan, toplumun doğaya karşı gelemeyeceği, örgüt olmadan ayakta kalamayacağıdır. Ve bugün örgütlere her zamankinden daha çok ihtiyaç olduğudur. Yoksa en ilkel iskele duvarının bile inşa edileceği yoktur, söndürülen bir kamp ateşini kimse yeniden tutuşturmaya kalkmaz. Ama bu gereklilik, insanları sonunda içine gömmek üzere tezgahlanan bir alınyazısı değildir. Bunda daha çok mantığın payı var. Bu mantığın ölçüsü, kendini kollektifin hayatta kalma ve doğaya egemen olma işlevlerinde belli ediyor. Onun için onu mutlak diye almamak, tersine şu soruyu sormak lâzım. Mantık, sadece kendi varlığını haklı gösteren şeye mi hizmet ediyor?

Örgütün kaçınılmazlığından sözederken önemli olan bir nokta unutuluyor, yani örgütün bir toplumsallaşma, insanlarca insan için yaratılmış bir şey olduğu. Her bireyin bugün kurumsal güçler karşısında duyduğu güçsüzlük, bireyin örgütün ilerleyişini kendi başına durduramayışı ya da yönünü değiştirmeyişi, bu ilerleyişi metafiziksel bir bela görüntüsü halinde büyülü bir biçime sokuyor. Bugünün tarihsel dönemindeki tüm toplumsal ilişkilerin genel, yani kendini mutlak biçimde geçerli gibi gösterme eğilimi kendini burada belli ediyor. Ortadaki şey

bugün kendi kendisinin ideolojisi haline geliyor. Örgütün kaçınılmaz olduğuyla ilgili teze karşı şunda diretilebilir: Örgüt dediğimiz amaçlı birliklerden çoğunun gerekliliği örgütteki insanı örtüp gizliyor, hatta çoğu kez adamakıllı kuşku uyandırıyor. Amaçların ve bütünün mantıklı olduğu düşüncesi, araçlar sadece yok etmek için düşünülmüş bile olsalar, araçlardaki mantıklılığın sonunda raslantısal olmasına doğru dağılıp gidiyor. Kavram olarak, örgüt kavramından ayrı tutulamayan rasyonellik irrasyonelliğin egemenlik alanına düşüp kalıyor.

Dış dünyadaki doğaya egemen olma yolundaki örgüt durumuna dönüşüyor ve örgütün nesnelerinin birer insan olduğu, yani örgütü oluşturan öznelerle özdeş olduğunu bilinçten söküp atıyor. Tek tek bir takım alanlara egemen olduğu sırada toplum giderek daha mantıklı davranır ve daha iyi işler görürken toplum kendi mantık momentini giderek daha önplana çıkarmaktadır. Toplum böylece Bütün'ün kendi kalıcılığını tehlikeye sokuyor. Şimdi sizden örgütün kaçınılmazlık tezinin aynı zamanda hem doğru hem de yanlış olduğu iddiamı anlamanızı rica ediyorum. İnsan kendini yeniden üretsin diye örgüte ihtiyaç olduğu sürece bu tez doğrudur, ama örgütten kaynaklanan tehdit birincil olarak örgütte değil, örgütün bağlı olduğu irrasyonel hedeflerden kaynaklandığı zaman bu tez yanlıştır.

Ne ki bunlar insanın hedefleridir, temelde insanlarca değiştirilir. Bunu gerçekleştirme imkânı bugün pek çok insana zor gelse bile, bu böyledir. Örgütün uğursuz yanı onun mantıkçı-aklı değil, tersidir. Ama suçlanan hep mantıkçı akıl oluyor. Tekrar etmeme izin verin: Yönetilen dünyaya karşı duyulan korku asıl konusunu örgüt kategorisi içinde bulacak olmamalıydı, toplumun bütünsel sürecindeki örgütlenmenin durumunu tanımaya dönüşmüş olmalıydı. Örgüt, örgüt olarak ne iyidir, ne de kötü, her ikisi de olabilir. Örgütün hukuku ve niteliği, neye hizmet ediyorsa ona bağlıdır. Hiç değilse özgür dünyada herkes örgüte küfretmeye hazırken, korkunun arkasında duran belâ örgütteki bir fazlalık

değil, bir eksikliktir: Her şeyi ortadan silip süpüren savaşın yarattığı tehdit ve bununla yakından ilişkili olarak, bireydeki, egemen toplum mekanizmasında fuzuli olma ve varlığının temellerini yitirme bilinci. Örgüt, eğer özgür ve aklı başında bir insanlığın ihtiyaçlarına göre biçimlenmiş olsa, örgütten duyulan korku ve dehşet de dağılıp gider mi gitmez mi, sorusunu spekülatif tartışmalara bıraksak daha iyi olur. Örgütün insanlara ettiklerinin nedenleri mantıkçı aklın nesnel yetersizliğinde yatıyor, yoksa sadece sipere yatıp gizlenen ve denetimi kendi çıkarları uğrunda elinde tutan kişilerde değil. Böyle bir yola sapmak nesnel mantıkdışılık (irrasyonellik) ile bugün ne denli içli dışlı hale gelmiş olsa da genelde bürokratlardan ve bürokrasiden öyle şikayet edip durmak da işi temeldeki olgulardan o denli saptırıyor. Kamuoyunda eskiden üretken-olmayan, asalak meslekler için, aracılar, tefeciler için söylemeye alışık olduğumuz şeyin mirasını üstlendi bürokrasi. Bürokrasi yönetilen dünyanın şamar oğlanıdır. Günümüzdeki durum açısından kritik olan durum, giderek daha büyük ekonomik ve toplumsal birimlerin, özel, ama saydam olmayan ve çoğu kez kokuşmaya hazır hedefler altında bir araya getirilmesidir. Ama anonim olan, nesnel olan bir şeyi bu durumda yaşamak insanların çok zoruna gider. İnsanlar, ancak olumsuz şeylerin kabahatini yine insanlarda aramakla ve tehlikeyi böylece insanlaştırarak yakayı kurtarabiliyorlar birer canlı olarak. Bürokratlar da böyle olmalı. Bürokratlara ihtiyacı olan bir dünya kurumunun ve kamu sorunlarıyla uğraşan bütün personelin bürokratik düzene ihtiyacı olmamalı. Yoksa böylesine bir zorlama hiçbir zaman yalnızca olumsuz sayılmaz. Örneğin bürokratik bir kuruma giden ve o kurumdan yardım bekleyen biri, bu kurumun temsil ettiği çıkarlarla kendi çıkarı arasındaki farkı vurgulamak suretiyle, kendisine beklediğinden daha azını lâyık gören memurları, faşist bir şemaya göre hareket ediyorlar diye suçlamaya yatkındır. İhtiyaçların bugün için mümkün olan tatmin düzeyine göre, şikayetçinin, hatta çoğu kez hakkı da vardır.

Ama kendisine uygulanan F şeması, yani bürokrasiye her işi "kişinin saygınlığına" bakmadan otomatik olarak bitirme yetkisi veren soyut işlem biçimi, aynı zamanda biçimsel hukukta olduğu üzere keyfîliğin, raslantı ve Nepotizmin (kayırmacılığın -Y.Ö.) bir garantisidir. Bireyin, işi düştükçe bürokraside karşılaştığı kişilikten soyutlama ve şeyleştirme tavrı, hem bütünün kendi insanî hedefine yabancılaştığının ifadesi olup olumsuzdur, hem de tersine olarak, şu herkesin işine gelen ve insanı daha da kötüsünden koruyan mantıkçı aklın belgesidir. Örgütteki bu ikili karakter artık daha belirgin olamaz. Ayrıca mesele, örgütün toplumsal bütünde neler becerdiği ise, bu da belirgin değildir. Ve meselenin, örgütün hatalarını bahane ettiği kişilerde olmadığı da açık ve belli değildir. Yanlış kişileştirmek insanları insanlık-dışına itmenin yarattığı bir gölge sayılır. Örgüt ve toplum üstüne kafa yoranlar, örgütün kötü yönlerini doğrudan kişilere bağlarken dikkat etmelidirler. Çünkü bireyler örgütlerin uydusudur ve en gizli tepki biçimlerine varıncaya dek örgütün çizgisinde hareket etmek zorunda kalırlar.

Şimdi ikinci teze, yani insanların tehdit altında oldukları tezine gelelim. Hiç kimse tutup da her bireyin, bilsin bilmesin, onu bir çarkın işlevine kaptıran tehdit edici bir durumun varlığını inkâr edemez. Ama bu tehditin karşısına çıkabilmesi için bu tezin, bilinci felce uğratırcasına büründüğü metafiziksel tutkulardan sıyrılması gerek. Korku kavramı -ki bir parça, ideoloji de kokuyor- bu tutkuları yansıtmaktadır. Bu kavram, insana doğalmış gibi gelen, ama onun yaşama sürecinde yatan ve bu yüzden değişebilen bir eğilimi, sanki insan varlığının temel bir verisi gibi görünen bir eğilimi yansıtıyor. Ne varki düşüncenin derinliği kötüyü köklü bir şey olarak kabullenmekten ileri gelmez.

Örgütün tehdit edici yanı, mitoslarla yüceltilen ve insanlığa köklerini kaybettirerek onu insanlık-dışına iteleyen bir alınyazısından kaynaklanıyor değildir. Tersine olarak, insanlar

gizli bir takım sözlerin yönlendirişiyle başlarına açılan belânın içinde kendilerini artık tanıyamaz hale gelirler ve onaylamasalar bile o belâyı veya alınyazısını kabullenmeye hazırdırlar. Bu tez, önünü görmeyen ve bilinçsiz bir şeyin, yani toplumun örgütlenme ve kümeleşmesinin karşısına değişmez bir şeyi, yani insanın özünü çıkarıp koyuyor. İnsanın statik görüntüsü tarihsel dinamiğin içinden koparılıyor. Bireysel varlık ile toplumsal doku içinde bu varlığın başına gelenler arasındaki kopukluk yıldızlı bir gökyüzüne yansıtılıyor ve bu kopukluk, nesnelleşmiş süreç ile salt iç-dünya arasındaki mutlak düalizm katına yüceltiliyor, ama yine insan sadece dıştan değil, kendi içinden de tehdit ediliyor gibi bir düzeltme havasında... Nedir ki bu düzeltme, hakikati yozlaştırıyor: Teknik bir toplumun insanlarında cereyan eden değişikliklerin, teknik ve sosyal gelişmelerle belli bir bağımdaşlık içinde bulunduğunu gözlerden saklıyor.

Önemli Fransız sosyolugu Georges Friedmann'ın bu toplantılarda size sunulacak olan katkısı işte bu merkezcil noktaya parmak basmaktadır. İlkin insan kavramının, varoluş-ontolojisi çerçevesinde alışılageldiği gibi kullanılacak olursa, kendinde yatan bir aldantıya değinmek istiyorum. Çünkü bu ontoloji, yol açtığı yanlış anlamalardan öyle istendiği gibi kolayca sıyrılamaz. "İnsan", öyle sanıldığı gibi, tarihsel süreçle içiçeliği boyunca sağlam bir yere basmak ya da temel bir niteliğin kapısını açmak üzere içine girilmek istenen bir varoluş nedeni değildir. Tersine olarak insan, belirli tarihsel insandan ve onun ilişkilerinden üretilen bir soyutlamadır, öyle ki bu soyutlama, değişmeyen hakikatin o geleneksel felsefî ideali uğruna, bağımsız olarak ya da, felsefe onu eleştirmeye kalkışınca nasıl deniyorsa öyle bir varsayım olarak, kabul edilmektedir Bu insan kavramı hiçbir şekilde kutsal olmayıp devir ferağ edilemez de değildir. Üstüne yemin billah edilemez ve örgütün haksızlıklarına konu edilemez. Bu kavram, insani konuların genelde varabileceği en boş ve en yoksul bir kategorisidir. Büyük felsefelerin, bu arada Hegel'in

hatırasının görülen eğitimle tahribe uğradığı bir bilinç, ancak tarihin öznesinin ve nesnesinin somut kategorilerine ilişkin böyle yedek bir kavramdan yemlenebilir. Varoluşcu ontolojinin varoluşa -ki varoluş, öznellik için yeni bir sözcükten başka bir şey değildir- ebedî bir temel kategori olarak yakıştırdıklarından pek çoğu, örneğin korku, "kişi bile olmayan insan", gevezelik, "Dünyanın içine atılmışlık", bunlar hep toplumun yaşadığı çok özgül, çelişkili bir durumun yarasından başka bir şey değildir.

"Atılmışlık" kavramı da öyle, bireyin yönetilen dünya karşısında güçsüz kaldığının ve her an bu dünyanın çarkları arasına yuvarlanabileceğinin acılı ve kıvrıntılı bir söylemidir. Oysa daha önceki bağımlılık dönemlerinden farklı olarak biz, alınyazımızı, onu kendimiz de belirliyebiliriz fikrine dayanarak kıyaslıyoruz. Ve daha kötüsü başımıza geldiğinde umutsuzluğa kapılıyoruz. İnsanların korkulardan uzak, dünyaya körü körüne atılmış gibi hissetmedikleri, anonimliğe ve çoraklaştırılmış bir dil dünyasına terk edilmedikleri insanca yaşanması mümkün bir durum fikrini yüz geri etmek hiçbir ruhanî tutumun elinde değildir, tâ ki insanlar bir kez adil bir dünya kuracak güçte olmaya görsünler.

Nesnel süreç ve bu süreci yaşayan *Özneler* sadece birbirlerine karşıt olmakla kalmayıp *Bir* oldukları için, bu yüzden insanın örgüt tehdidi altında olduğundan söz edilemez. Kendisinden ürkülen nesnel bir şey gibi genişlemekte olan örgüt de, maskelenmiş özel çıkarlarla belirlendiği zaman görünürde nasıl nesnel olabiliyorsa, insanlar da tersine olarak o nesnel süreç tarafından geniş ölçüde olgunlaştırılıyor. Bu da insanların süreçin içini görmelerini engelliyor ve basit bir mantıkçı-akıl sorununun değişikliğe uğramasını neredeyse akıl almaz ölçüde güçleştiriyor.

Teknik çalışma süreci, aracı veya dolayım halkaları araştırmacılar tarafından bir bakıma çoktandır yeterince ortaya konulmamış olan önemli bir sektörden, sanayi sektöründen kalkıp

bütün yaşamın içine yayıldı. Bu süreç kendisine hizmet eden özneleri biçimlendiriyor, hatta özneleri imal bile ediyor, diyesi geliyor insanın. Eğer insanın tehdit altında olduğundan ciddî anlamda söz edilecek olursa bundan ancak dünyadaki düzenin, bu düzenin içyüzünü görebilen ve bundan doğru bir pratik edinebilenlerin yine bu dünyada gelişebilmelerini engellediği anlamında söz edilebilir. Yeni çağların başlarında insanlara ne olduysa bugün daha yüksek bir tarihsel aşamada aynı şeyler ters bir vurgulamayla tekrarlanıyor. Serbest piyasa ekonomisi feodal sistemi yerinden edince ve girişimciye olduğu kadar ücretli işçilere de ihtiyaç duyduğunda bu tipler sadece mesleki olarak değil, antropolojik biçimde de oluştular. Kendine karşı sorumluluk, ileri görüş, kendine yeterli birey, görevini yerine getirme gibi kavramlar, ama katı vicdanî zorunluluk, otoriteye içten bağlılık da arttı. Bugüne kadar adı nasıl kullanılıyorsa o anlamıyla *Birey*, özgül cevheri bakımından Montaigne'e ya da Hamlet'e pek de yetişemiyor, olsa olsa italyan erken Rönesansına kadar uzanıyor. Biraraya toplanmış büyük holdingler ve onlara has toplumsal çevreler karşısında rekabet ve serbest piyasa ekonomisi ağırlığım giderek kaybediyor. Tarihsel kökleri olan *Birey*-kavramı kendi tarihsel sınırlarına yaklaşıyor. Ekonomiye hizmet veren kişilerde meydana gelen değişmeler, sosyal bilimlerce modern insanın doğuşu diye göklere çıkarılan değişmelerden hiç de daha küçük çapta değil. Teknik beceri ve pratikler ve bunun ötesinde, tekniğin antropolojik çekiciliği denebilen şey hiç farkında olunmadan gelişti. Böylece doğaya egemen olunmasına karşı güven, tıpkı mitolojik iddialara karşı duyulan kuşkular kadar artıyor. Çağdaşlarımız her türlü âlet ve donanımları kullanmakta öylesine beceri kazanmış ki birinin yerine başkasını oturtmaktan kimse çekinmiyor. Hiyerarşik ilişkilerin, insanın doğal yapısına ya da eğitim farklılıklarına dayandığına artık kimseyi inandıramazsınız. Gerçi uzmanlaşmadan her yerde şikayet var, ama çalışma sürecinin kitlesel üretim yüzünden yeniden bölümlere

parçalanması bu süreçlerin niteliğini virtüel olarak öylesine düşürdü, birbirinin aynısı öylesine küçük işlevler halinde aynı düzeye indirgedi ki, belli bir alandaki uzmanı kolayca başka alanın uzmanı olarak düşünmek mümkür Ancak ekonomi ve toplum düzenindeki kritik bir ilerleme potansiyelini birlikte getiren bu süreç, şimdiye kadar gerçi bilincin büyüsünü bozdu, ama hiçbir zaman bilinci aydınlatmadı. Bu arada ortaya çıkan pratik ve uyanık insanlar, yalnız totaliter ülkelerde değil, her yerde aklın kendi kaderini belirleme hakkından vazgeçmek ve dünya düzeninin ürkütücü yönüyle yansıdığı irrasyonelliğe sapmak üzere hayret verici bir telaş içindeyseler bu boşuna değildir. Onlar kendilerini âletlere benzettiler, artık yaşadıkları koşullar altında varlıklarını sürdürebilirler. İnsanlar durmadan mekanizmanın öğeleri haline sadece nesnel olarak getirilmekle kalmıyor, kendi bilinçleri uyarınca âlet haline geliyor, kendileri için de hedef yerine birer araç olup çıkıyorlar. Bütünün nesnel mantığına yönelik düşünce, tevekküle kapılan keskin mantığın görüş alanından kaçıp gözden kayboluyor. Önümüzdeki tartışmalarda, insanı ve örgütü ilkel ve hareketsiz bir düzeyde karşı karşıya getirme tehlikesine karşı uyarıda bulunuyorsam, bunu önceden tahmin ettiğim için yaptım diyebilirim. İnsanlar yalnız dıştaki bir etkene, tehdit edici faktöre teslim edilmiş değil, bu dış etken onların aynı zamanda niteliklerini belirleyen kategorik bir faktör oluşturmaktadır. İnsan böylece kendi kendisinin dışında kalmaktadır. O nedenle, kendi mutluluklarına ve özgürlüklerine artık hiç yaramayan başarılarla avunuyorlar. Sosyal sigortadan, yedek güvence sağlayan önlemlerden, herkesi içine alan ve henüz almayan refah önlemlerinden memnunlar. Kendilerini bu refahın birbiriyle dayanışan özneleri olarak değil, ama muhtemel nesneleri olarak görenler her şeye rağmen yine de kafalarından atamadıkları gerçekleşmiş bir özgürlüğü düşünmekten şeytan görmüş gibi kaçıyorlar. Onlar her yerde, yanlış ve kör koşullara olan kızgınlıklarını öfkeye dönüştürmek için hazır bekliyorlar.

Bu öfke, bu koşulların çaresiz kurbanlarına karşı duyulan bir öfkedir. Ancak bu davranış onların değil, yaşadıkları koşulların kabahati ve günahıdır. Ucun ucun değindiğim bu gelişmeler, genelde kitleleşme gibi sözcüklerle anılıyor. Bu koşullara kızarken "Hırsızı tutun" türünden sloganları hatırlayın. Uyumluluğun onları zorladığı şey, kollektif halinde biraraya getirilen bireylerin ya salt niceliğine ya da soyut bir otonomi idealiyle ölçülen zayıflığına hamlediliyor. Dışavurumcuların protestosu, yani öldürenin değil, öldürülenin suçlu olduğu söylemi, bugün, ölen insanlara, içine atıldıkları yaşamın artık yaşamadığı suçlamasını yapan konformizmin bahanesi haline geldi.

Her şey insana bağlı gibi güvencelerle karşılaşıyoruz hep. Kabızlaşmış bir dünyanın baskısı altındaki insan üstüne neler düşünüldüğü sorusu ortaya atıldığında çevir şişi yanmasın hesabı bu kez insanlık-dışı olguları eleştirenlerin kendileri geçiriliyor şişe. Her şeyin insana bağlı olduğu öyle soyut ve bu yüzden karşı çıkılması zor söylemlerden biri ki doğru ile yanlış burada birbiriyle yozlaşmacasına karışıyor. Alınyazısının gerisin geriye insanlara, insan toplumuna yönelik olduğu ve insanlar tarafından değiştirildiği doğrudur. Ama doğru olmayan şey, bütün menteşeleri birbirine uyarken çığırından çıkan dünyanın yeniden düzene girmesi için insanların başka bir kafada olmaları gereğinin doğrudan insanlara düşen bir gerek olduğudur. İnsanın iç dünyasının kendiliğinden, yani dış dünyanın yapısal biçimlerine aldırmadan açılıp geliştiği yollu iddia, kısacası bireyci toplumun kendisinden duyduğu hayal kırıklığı daha Hegel ve Goethe'nin red ettikleri eski bir kuruntudur. İnsanın örgütlerce tehdit edilmesinin üstesinden şöylece gelineceği, yani insanların karar verme özgürlüğünü kazanması ya da aklın ruhsal dünyasından nasiplenmeleri ya da tepelerinde anlamsızca estirilen havaya kendilerinden bir anlam yakıştırmaları suretiyle gelinebileceği söylenecek olursa, bu bomboş bir söylem olur. Örgütleri insancıllaştırma çabaları, bunlar ne denli iyi niyetli de

olsalar, gerçi toplumsal çelişkilerin yaşanan yapısal biçimini yumuşatıp süslemeyi başardılar, ama ortadan kaldıramadılar.

Sizler, Bayanlar ve Baylar, nasyonal sosyalistlerin bürolara ve fabrikalara renkli renkli kağıtlar, pankartlar asıp çiçek saksıları koyarak oralarda halkçılık oynadıkları toplantıların gülünç anılarını halâ yaşıyorsunuz. Bu tür numaralar, sebze ihtiyacının yerini terör ne kadar alabildiyse ancak o kadar sahneye konabildi. Ancak insan ilişkilerinde test psikolojisine dayanan önlemlerle örgütteki öznelere özgü o âlet karakterini örtbas etmeye kalkışmak üyelerin cevherine de pek aykırı düşmüyor. İnsan ilişkilerine gösterilen özen bizim burada olduğundan daha ilerde, ama bununla neyin amaçlandığı bilinci de önde. Bu konuda inek-sosyolojisi diye bir deyim yerleşmiş. Dev bir süt firması mutlu inek Elsi'yi göklere çıkaran reklamlar yapıyor. Reklamı izleyenlere, bu seçkin hayvana ne biçim özen gösterildiği, Elsi ve benzerlerinin verdikleri sütün ne kadar iyi olduğuna inansınlar diye ineğin hangi mutlu koşullar altında yaşadığı gösteriliyor. İnek sosyolojisi esprisine göre, özen gösterilen insan ilişkileri, ineğin mutluluğundan geri kalmak istemeyen kişilerin artan mutluluğuyla aynı kapıya çıkıyor. Teknikleşmiş ve örgütlenmiş bir dünyada çalışma koşullarının iyileştirilmesine elbette ancak taş kafalı bir mantıkla karşı çıkılabilir. Tekniğin ve örgütlenmenin (ki örgütün uzmanlığı insanlarla uğraşmaktır bir bakıma) attığı ileri adımlar, öncelikle üretim ve satış lehinde gerçekleşirken bu ilerlemenin uğraştığı kişiler için de iyi bir yanı va . Ama buradan bireyin kendini kurtarmasını ya da yeniden-üretmesini beklemek safça bir şey olur. Bireyin gelişip açılmasını sağlayabilecek toplumsal temeller daralmıştır ve bu temeller üzerindeki yapının cephesine makyaj yapmak işe yaramıyor.

Mesele, örgütün içine insani olanı, bireysel ve direkt olan öğeleri sokuşturmak değildir. Böyle bir sokuşturmayla bu öğelerin kendileri de örgütlenecek ve korunması beklenen niteliklerinden de olacaklardır. Birer park gibi korunan doğa

parçaları doğayı kurtarmaz. Toplumsal mekanizma içinde bunların trafiğe engel oluşturdukları uzun ya da kısa vadede ortaya çıkar. Bunları bir çiçek gibi sulayarak bireyden yana olunamaz. İlişkilerin, bu öğelerin almaya zorlandığı konumları içlerinde yaşamaları insanlara daha çok yarıyor. İnsanın boyun eğmek zorunda olduğunu pekâlâ bildiği o konumda bir öznenin yaşadığı cinneti yaşamak gerekiyor sanki... Bu konum ve koşulları tamamıyla yaşarlarsa ancak o zaman değiştirebilirler. Yönetilen dünyanın canlı öğesini, sosyal partnerden tutun sorumluluğa, dilini tutanların hep başlatmak istedikleri ya da zorunda oldukları konuşmalara kadar her şeyi klişelerle saklayıp koruyan dil, kofluğuyla yeni bir başlangıcın hiçbir işe yaramayacağını açığa vuruyor. Dilini tutanların işleri, doğruyu söylemenin jargonuna kalmış, ama teolojinin transandant ışıklarını teolojik içeriklere aldırmadan ödünç alan sahte-somut ve esrarlı argosuna havale edilmiş gibi.

Örgütün gücü ile bireyin gücü arasındaki oransızlık açısından ve ortada yaşanan düzenin uyguladığı zor ile bunlara akıl erdirmeye çalışan düşüncenin güçsüzlüğü arasında belki daha da şaşırtıcı olan anlam kayması bakımından, durum şöyle düzeltilir gibilerden önerilerle ortaya çıkmak oldukça saf ve çılgınca oluyor. Yuvarlak masada biraraya gelinir ve insanın, içdünyanın kurtarılması için, örgüte ruh kazandırmak için ya da benzeri yüce ve uzak hedefler yararına nelerin olabileceğine iyi niyetle ortaklaşa karar verilir diye düşünen, buna inananlar varsa, dünyaya yabancı kalıyorlar demektir. O, toplumu bilinçli olarak yapısal biçimlendirmek üzere ortak bir özne kabul etmektedir. Ama orada insan niteliği, böyle tek-sesli bir öznenin bulunmadığı yerde, çelişkilerin ağır bastığı bir yerde bulunmaktadır. Utanmadan ileri sürülebilecek biricik talep güçsüz kalan bireyin kendi güçsüzlüğünün bilinciyle kendi kendine sahip çıkması gereği olurdu. Bireylerle örülüp dokunan bütünün farkında olan bireysel bilinç bugün sadece düpedüz bireysel olmakla kalmıyor,

düşüncenin mantıklı sonuçlarında geneli yakalamış tutuyor. Günümüz dünyasında dünyanın ruhunu gasp eden kollektif güçler karşısında genel ve mantıklı olan şey, izole olmuş bir bireyde daha iyi kışlayabilir. Geneli uslu uslu mantığa teslim ve feda etmiş olan o güçlü taburlara oranla daha da iyi... Bin tane göz iki gözden daha fazla görür söylemi yalandır. Ve tam da kollektifliği ve örgütleri fetiş haline getirmenin ifadesidir. O örgütler ki toplumsal bilgi açısından en üstün görev bugün onların içinden bilginin kendisine bir yol açmaktır.

Eğer yönetilen dünyada umut kalmışsa, bu dolayımlarda veya aracılarda değil, uç mevzilerdedir. Maddesel yaşam koşullarını ve bu koşullara dayanan insanlar-arası ilişkileri biçimlendirip yapılaştırmakta örgütlere gerek varsa o zaman çok az örgüt var diyebiliriz. Ve kişinin bilincinin oluştuğu özel alanlarda da çok fazlası var. Meslekî veya kamusal alanlarla kişiye özel alanları birbirinden ayrı tutmayı kabullenip yaptıranlara bağlıyor değilim. Böyle bir ayırım, parçalanmış, ama parçalanması her bireyin içine kadar işleyen bir toplumun ifadesidir. Ama daha iyiye yönelen bir pratiğin kamusal ile kişiye-özel arasında tarihin yaptığı ayırımı inkâr etmeye hakkı yok, tersine olarak bu aynıma nesnel bir veri olarak katılması gerek. Kamusal alanda mantıklı bir düzen ancak başka bir uçta, bireyin bilincinde, devasa ve oturmamış bir örgüte karşı bir direnme başgösterdiği zaman tasavvur edilebilir. Yönetilen dünyanın olumsuz yönlerini görme eğilimi sadece hayatın, örgüt tarafından henüz boş bırakılmış, neredeyse geri kalmış alanlarında olgunlaşmaya başlar, insana daha yakışır bir dünya fikri de böyle olgunlaşır. Kültür sanayi, bilinci köstekleyip karanlığa iterek işi bu düzeye getirmemeye çalışıyor. Toplumda körlemesine üretilen aptallığı her bireyde bilinçli olarak bir kez daha yeniden-üreten mekanizmaların bu arada tamamıyla özgürleşmesine ihtiyaç var neredeyse. O bakımdan hayatın, kültür sanayiinin bütün bölümleri tarafından ikiye katlanmasında yatan bugünkü ideolojinin adını hemen

koymak vakti geldi. Her filmin, her televizyon programının, her magazin veya bol resimli gazetenin amaçladığı sivri budalalığa karşı insanları aşılamak da değişime yol açan pratiğin bir parçasıdır. İnsan nedir, insanî şeylerin yapılarını doğru dürüst biçimlendirmek nedir bilmek istemeyebiliriz. Ama insanın ne olmaması gerekir ve insanî şeyleri biçimlendirirken ne yanlıştır, onu biliyoruz. Ve sadece bu belirli ve somut bilgiler ortasındadır ki kendini bize gösteren yüz ötekisidir, yani olumlu olan.

1953

TEVEKKÜL

"Frankfurt Okulu" diye anılan şeyin biz eski temsilcileri son zamanlarda "mütevekkil" olmakla suçlanıyoruz. Gerçi biz, *Toplumun Eleştirel Bir Teorisi*'ne özgü öğeleri geliştirdik, ama bunlardan pratik sonuçlar çıkarmaya açık ve hazır değildik. Ne eylem programları yayınladık ne de kendilerini eleştirel teoriden etkilenmiş hissedenlerin eylemlerine destek verdik. Bunun teorik düşünürler, yani şu biraz duyarlı, ama hiçbir zaman da darbelere dayanıklı cinsten olmayan âletler tarafından arzu edilip edilmediği sorusunu ele almak istemiyorum. İşbölümlü bir toplumda bu düşünürlerin alınyazısı açık seçik olmayabilir, hatta kendileri bu alınyazısıyla yozlaştırılmış da olabilirler. Ama kendileri yine kendileri tarafından biçimlendirilmişlerdir. Vardıkları durumu sırf kendi iradeleriyle ortadan kaldıramazlar. Kendini teori alanıyla sınırlı tutmak gibi öznel bir zayıflığın momentini yadsımak istemem. Ama ben meselenin nesnel yanını daha önemli sayıyorum. Yükselen, ama hafiften homurdanan itirazlar şöyle: Toplumun bu saatte köklü değişikliklere uğrama imkânından kuşku duyan ve bu yüzden de ne o spektaküler şiddet eylemlerine katılan ne de onları salık verenler var. Onlar bu işten vazgeçmiş görünüyorlar. Kafalarından geçenlerin gerçekleşebileceğine inanmamakta, asla gerçekleşsin de istememektedirler. Sorunları öyle olduğu gibi bırakmakla onları itiraf etmeseler bile öylece kabullenmiş oluyorlar.

Pratikten uzaklaşmak kimseye iyi bir şöhret getirmez. Meseleye sımsıkı sarılmayıp ellerini kirletmek istemeyenler, bu işlere sempatisi olmamak sanki meşru değilmiş ve kendini ayrıcalıklı saymak yoluyla başka bir yolun yolcusu değilmiş de neymiş gibilerden töhmet altında bırakılıyorlar. Pratiğe karşı güvensizlik duyanlara yönelik bu kuşkular, eskilerin şu "lâfazanlık yeter" deyimiyle ortaya çıkanlardan, işadamı veya sporcu olsun, aktif çalışan insanın görüntüsünü -kılavuz ya da örnek görüntü diyorlar buna- yayan reklamların nesnel ruhuna kadar uzanıyor. Sanki bu havanın dışına, çıkmamak lazım. Kim düşünüyor, kendini bunların dışına çekiyorsa zayıf, korkak, hatta gizli bir hain sayılıyor. İntellektüellerle ilgili o düşmanca klişe, onların farkında bile olmadan, ama entelektüel diye küfür edilen muhalif grupların içine kadar etkisini gösteriyor.

Düşünen eylemcilerin cevabı hazır: Birçok şeyin yanında değiştirilecek olan şey, teori ile pratik arasındaki ayırım yapma durumudur. Praksise asıl pratik insanların egemenliğinden ve pratik ideallerden kurtulmak için ihtiyaç vardır. Ama buraya hemen bir düşünce yasağı getiriliyor. Baskılara karşı direnmeyi yine baskı biçiminde uygulamak, ama kendi varlıklarını yüceltmeseler bile, geldikleri durumdan vazgeçmek istemeyenlere karşı yöneltip uygulamak için pek fazla bir şey gerekmiyor. Teori ile praksisin çok sözü edilen birliğinden praksise daha ağırlık tanıma eğilimi var. Kimi akımlar teoriye bir çeşit baskı biçimi diye çamur atarlarken sanki praksis baskılarla hiç dolaysız biçimde ilişkili değilmiş sanıyorlar. Öğreti ruhunu, Marx'ta öyle bir birlikten alıyordu ki bu birlik eylemin virtüelliğine (yani yaşayan, ama o zamanlar henüz gerçekleştirilmemiş olan imkânına) dayanıyordu.

Bugün ise tam tersi oluyor. Eylemin imkansızlığı uğruna ve yüzünden eyleme sarılıyorlar. Her nedense daha Marx'ta bir yara var. Kendinden pek emin olamadığı için Feuerbach Tezlerinin Onbirincisini öyle otoriter bir biçimde ileri sürüyordu.

Gençliğinde "Ortadaki her şeyin acımasızca eleştirilmesi"ni savunuyordu Marx. Doğrusu eleştiriyi de alaya alıyordu. Ama genç Hegelcilere karşı kullandığı ünlü esprisi, yani "Eleştirel Eleştiri" deyimi "karavana"ya dönüştü, hedefini şaşırınca tamamıyla bir totoloji olduğu meydana çıktı. Praksise zorlamasına tanınan öncellik, Marx'ın kendi yaptığı eleştiriyi irrasyonel hale sokarak susturdu. Rusya'da ve öteki ülkelerin Ortodoks kesimlerinde eleştirel eleştiriye yönelik istihza dolu alaylar, ortadaki durumun kendine korkunç bir düzen kurabilmesi bir alet haline geldi. Praksisin anlamı artık şuydu: Üretim araçları üretimini artırmak! 'Hâlâ yeteri kadar çalışılmıyor'dan başka hiçbir eleştiriye tahammül edilmiyordu. Teori ile praksisin alt katlardaki birlikteliği böylesine bir hafiflikle baskının hizmetine girdi. Eylem talimatına hemence eşlik etmeyen düşüncelere karşı gösterilen baskıcı hoşgörmezlik korkudan kaynaklanıyor. Beşiğini kimsenin pışpışlamadığı düşünceden ve düşünceyi pazara düşürmeyen tutumdan çekinmek lâzım. Çünkü insan kendine itiraf edemediği şeyi, yani düşüncenin haklı olduğunu çok derinlerde sezer. 18. yüzyıl aydınlarının pek iyi tanıdıkları çok eski bir burjuva mekanizması yeni çalışmaya başlıyor, ama hiç değişmemiş. Olumsuz bir durumun, bu kez bloke edilmiş bir gerçekliğin sancıları bu durumu dile getirenlere karşı öfkeye dönüşüyor. Bunların bilincinde olan düşünce ya da aydınlanma, Habermas'ın deyişiyle, eylemciliğin hareket alanlarını oluşturan sahte gerçekliğin büyüsünü bozuyor. Eylemcilik sahte gerçeklik olarak değerlendirildiği için bağışlanıyor. Sahte gerçekliğe öznel davranış olarak denk düşen şey sahte etkinliktir, kendi aralarında paslaşarak faaliyet gösteren ve kendini ne ölçüde kendi amacı haline getirdiğini itiraf etmeksizin, sadece kendi reklamını yapan etkinliktir. Hapistekiler umutları kırılmış, dışarı çıkmak istiyorlar. Bu gibi durumlarda ya da fiktif koşullarda insan düşünmeye kalkmıyor. İnsan mutlak hale getirilmiş praksis içinde tepki gösterir, onun için de yanlış davranır. Çıkar bir yol ancak düşüncede

aranabilir ki o da kimin haklı olması gerektiği belli olan tartışmalarda, neyin ortaya çıkması istendiği baştan belli olmayan bir düşüncedir. O tartışmalarki bu yüzden meseleye yardımcı olmayan, taktik açısından yozlaşan tartışmalardır. Kapılar örülüp kapanmışsa düşüncenin yine de hemen sökülüp atılmasına gerek yok. Düşüncenin işi nedenleri çözümleyip buradan sonuçlar çıkarmaktır. Durumu kapanmış bitmiş diye kabullenmemek düşüncenin elindedir. Durum değiştirilecekse değiştirilir, ama kısıtlanmamış bilgi ve uslamlamayla. Praksisin içine atılmanın bedeli, böyle gitmez gibilerden gizemli bilgilerle ödenecekse, tevekkülden kurtarmaz düşünceyi.

Sahte etkinlik genelde için için aracılara bırakılmış ve inatlaşmış bir toplumun ortasında kendine aracılıktan kurtarılmış bölgeler yaratma deneyidir. Bu da, küçük bir değişiklik bütüne giden uzun yolda yine de bir aşamadır kabilinden rasyonelleştiriliyor. Sahte-etkinlik türünden usandırıcı bir modelin söylemek istediği şudur: Kendin yap! Başka bir deyişle, sınaî üretimin araçlarıyla çoktandır daha iyi becerilebilen şeyler, sırf kendi spontanlığı iğdiş edilmiş ve özgür olmayan bireylerde güven duygusu yaratmak için yapılan faaliyetler, bunlar önemli sanılıyor. Yalnız maddesel metaların üretiminde değil, bir takım onarımlarda bile "Kendin yap"ın saçmalığı açıkca belli, ama neyse ki bu total bir saçmalık değil. Bir takım hizmetlerin eksikliğinde teknik düzeye bağlı olarak, özel bir kişinin aldığı fazladan önlemler, arada bir hemen hemen rasyonel bir amacı yerine getiriyor. Siyasette ise "kendin yap" tam aynı anlama gelmiyor. İnsanların karşısında, ama içine insanları sızdırmazcasına duran toplum aslında insanların ta kendisi. Küçük grupların sınırlı eylemlerine güven duymak, kabuklaşmış bütünün altında helâk olan spontanlığı anımsatıyor ve bu spontanlık olmasa güvenin başka bir şeye dönüşeceği de yok. Yönetilen dünyada, bütün spontanlığı sahte etkinliklere yöneltme eğilimi olmasa bile bu spontanlığı boğma eğilimi var. Ama bu, yönetilen dünyanın etkin

öğelerinin kendi umdukları kadar pürüzsüzce olmuyor. Gerçi spontanlığı da mutlak saymamak gerek, hele nesnel durumdan koparmak ve yönetilen dünya gibi putlaştırmak hiç değil. Yoksa evde marangoza ihtiyacı olan keser bir bakarsınız komşunun kapısını delip geçmiştir ve polis dayanır kapıya. Siyasal eylemler de sahte etkinlik haline düşüp tiyatroya dönüşebilirler. Öncelerin ilerici örgütleri, isteyerek biraraya geldikten ve dünyanın tüm ülkelerinde karşı çıktıkları şeylerin karakteristiklerini geliştirdikten sonra doğrudan eylem idealleri, eylemin propagandası da yeniden diriliyorsa bu bir raslantı değildir. Ancak anarşizm eleştirisi bununla çürütülmüş sayılmaz. Anarşizmin yeniden dönüşü hortlaklardan sadece biridir. Teori karşısında, kendini bu geri dönüşle belli eden sabırsızlık teoriyi olduğu yerden öteye götüremiyor, ama teoriyi unuturken onun gerisine düşüyor.

Birey kendini özdeş saydığı kollektifin önünde teslim bayrağını çektikçe bu işler onun daha kolayına geliyor. Kendi güçsüzlüğünü görüp tanımasına hacet kalmıyor, bu ondan esirgeniyor. Azlar çoğalıyor. Bu edim, yolundan sapmamış düşünce mütevekkildir. Ben'in ve ben'in kendini emanet ettiği kollektifin çıkarları arasında saydam hiçbir ilişki egemen değildir.

Ben, kollektifin yaptığı seçimde kendi payı da olsun diye kendini defterden silmek zorunda kalıyor. Neredeyse Kant kategorilerinden biri bir emir gibi kıyama geldi. İmzanı koymak zorundasın! Yeni güven duygusu otonom düşünceyi feda ederek ödeniyor. Teselli kabilinden, kollektif eylem bağlamında daha iyi düşünüldüğü söyleniyor: Düşünmek, salt eylemin âleti olarak tıpkı âlet işlevi gören mantık gibi baştan sona körleniyor. Bu saatte topluma has ve yatkın hiçbir biçim somut olarak ortada görünmüyor. O nedenle elle tutulacak kadar yakın gibi görünen her tavırda geriye yönelik bir yan var. Ancak geriye dönenler, Freud'a göre, kendi içgüdülerinin hedefine ulaşmamış sayılır. Gerisin geriye bir oluşum, tersini savunsa ve Haz ilkesini saf saf

çevresine yaysa bile nesnel olarak bir inkâr ya da vazgeçmektir. Buna karşılık ödün vermeden eleştirel düşünen ve ne kendi bilincini baştacı yapan ne de eylem yapma terörüne kapılan biri, gerçekte salıp koyvermeyen, vazgeçmeyen biridir. Düşünmek aklın ruhunda hep aynı seni yeniden üretip durmak değildir. İmkânlar kırılıp kopmadıkça birarada dururlar. Düşüncenin susturulamayan yanı, yani lâfa boğulmaya karşı isteksizliği, tevekkülün o çılgınca bilgeliğine yanaşmaz. Düşüncedeki ütopik moment, kendini ütopya konusu -ki bu da bir geriye dönüş biçimidir- haline ne kadar getirmezse ve gerçekleşmesini sabote ederse, o denli güçlüdür. Açık düşünce kendinden ötesine kılavuzluk eder. Onun açısından bir davranış, bir praksis biçimi, praksisi savunan bir tutum olarak değişmeye daha yakındır. Düşünce aslında her türlü özel içerik önünde direnmenin kuvvetidir. Ve bu kuvvet praksise ancak zar zor yabancılaşır. Düşüncenin böyle duygu dünyasına nüfuz eden bir kavramı yine de ne yaşanan ilişkiler ne ulaşılacak hedefler ne de birtakım taburlar tarafından güvence altına alınmıştır. Bir zamanlar neler düşünülmüş ise bunlar baskı altında unutturulabilirler, uçup gidebilirler. Ama bunlardan bazı şeylerin ayakta kalmadığı söylenemez. Çünkü düşüncede genellik momenti vardır. Sağlam olarak düşünülmüş bir şey başka bir yerde başkaları tarafından düşünülmek zorundadır: Bu güven en yalnız en güçsüz düşünceye bile eşlik etmektedir. Düşünen biri hiçbir eleştiri karşısında öfkeye kapılmaz. Düşünce öfkeyi süblimleştirmiştir. Düşünen kişi bunu kendine sindirmek, kabul ettirmek zorunda olduğundan başkalarına da yapmak istemez. Düşünen insanın gözlerinde parlayan mutluluk insanlığın mutluluğudur. Baskılardaki evrensel eğilim düşünceye karşı da baskıcıdır. Mutsuzluğu nerede belirler ve dile getirirse orada mutluluğun kendisidir düşünce. Mutluluk böylece evrendeki mutsuzluğun içlerine kadar uzanır. Kendini mutsuzluktan kahretmeyenler tevekküle de kapılmazlar.

1969

ELEŞTİRİ

Politikayla ilişkisi açısından Eleştiri'den biraz söz etmek gerek. Politika, her şeye rağmen politik kurumlarda, işlemler ve yöntem kurallarında görüldüğü gibi sımsıkı kendi içine kapanmış bir dünya olmadığından, tam tersine ancak toplumda, politik her şeyin özünü oluşturan ve siyasetin yüzeysel olayları ardında gizlenen kuvvetler dengesiyle ilişkisi içinde kavranabilir olduğundan eleştiri kavramı da dar bir siyasal alana sığdırılamaz. Bütün demokrasilerin özünde eleştiri vardır. Demokrasi sadece eleştiri özgürlüğüne ve eleştirel dürtülere ihtiyaç duymakla kalmıyor. Onu asıl eleştirinin kendisi tanımlıyor. Bunu tarihsel açıdan Locke, Mostesqieu ve Amerikan Anayasası üzerinden bugünlere kadar bütün demokrasilerin dayandığı güçler bölüşümü kavramındaki can damarın eleştiriden geçmekte oluşuna bakarak kolayca göz önünde canlandırabiliriz. Kontrol ve dengeler sistemi, yürütme organı, yasama ve adalet organları arasındaki karşılıklı kontrol, bu güçlerden birinin ötekini eleştirmesi ve böylece, o eleştiri öğesi olmasa ötekisinin kolayca yönelebileceği keyfîliğin önüne geçilmesi gibi şeyler ifade ediyor. Demokrasi koşulları, reşit olmak ve eleştiri hep bir arada sayılırlar. Kendi adına konuşan biri rüşt sahibi demektir, çünkü kendi adına düşünmüştür. Sadece konuşulanların ardından konuşmuş değildir. Kendisine velilik yapılamaz. Bu da ortadaki görüşlere karşı direnme gücünde gösterir kendini ve de

bir zamanlar mevcut olan kurumlara, kendi varlığıyla bağdaşmayan bütün yasalara karşı direnme gücünde... Böyle bir direniş, yaşanıp bilineni salt konvansiyon olarak ya da otoritenin zoruyla sineye çekilenden ayırt etme yeteneği anlamına gelir ve bu da eleştiriyle birdir. Öyle ya, eleştiri kavramı Grekçedeki "krino", yani karar vermek sözcüğünden geliyor. Yeni çağlara has mantıkçı-akıl (Ratio) kavramını eleştiriyle aynı kefeye koyanlar biraz abartıyorlar. Toplumu, kendi kabahati olan 'Rüşt sahibi olamamak'tan kurtulmuş olarak görmek isteyen aydınlıkçı Kant, otonomiyi, kısacası heteronominin, yani dışardan buyurulan şeylere başeğmenin tersine kendi anlayışına göre hüküm vermeyi savunuyordu. Üç temel eserine bu yüzden "*Eleştiriler*" başlığını koyuyordu. Bu sadece Kant'ın sınırlarını belirlemek ve yöntemini kurmak istediği akim ruhsal yeteneği için geçerli değildir. Kleist eleştiriyi nasıl dipdiri hissediyorsa, Kant'ın gücü de çok somut anlamıyla eleştirinin gücüydü. Kendinden önce kabul edilen rasyonalist sistemlerin dogmacılığını eleştiriyordu: *Mantıkçı Aklın Eleştirisi* her şeyden önce Leibniz ve Wolff'a karşı keskin bir eleştiriydi. Kant'ın temel eseri olumsuz, onaylamazcı sonuçlarıyla etkiliyordu ortalığı. Salt düşüncenin kendi sınırlarını aşması sorunuyla uğraştığı en önemli bölümlerden biri, baştan aşağı olumsuzdur, olumlamazcıdır.

Ne ki mantıkçı-aklın ve burjuva düşüncesinin temelli parçası olan eleştiri, onun kendi kendini anlayışına göre kabul edilmesi gerektiği kadar aklın ruhuna hiçbir zaman egemen değildi. Hatta Kant'ın iki yüzyıl önce dediği gibi, her şeyi kırıp dökenler, çoğu kez eleştiriye yakışıksız diye kusur bulanların tavrını gösteriyorlardı. Bu durum onun sözlüğünde "*vernünfteln*" (kılı kırk yarmak ya da akılcılık taslamak) gibi garezkâr sözcüklerde gösteriyor kendini. Bu sözcükler sadece mantıkçı aklın sınır taşkınlıklarının hıncını almıyor, bu taşkınlıkların kullanılmasını da dizginlemek istiyor. Çünkü Kant'ın anlayışına göre böyle bir

kullanım mantıkçı aklı durmadan yeni taşkınlıklara iter. Kant'la başlayan hareketin doruğuna eriştiği Hegel, birçok noktada düşünceyi olumlamazcılık ile, böylece eleştiri ile bir sayar. Ama onda eleştiriye paralel ve ters yönde bir eğilim de vardır: Eleştiriyi durdurmak. Kendi aklının sınırlı faaliyetine güvenenler için siyasal bir küfür icat eder: *Raisonneur* (Ciddiyet budalası ukala)! Kendi sınırlılığını hiç akıl etmediği için bu akıllı budalayı kendini beğenmişlikle suçlar.

Çünkü Hegel daha üst düzeydeki bir şeyi, yani bütünlüğü kavrayarak kendini onun altında düzenlemeyi akıl edemez. Üst düzeydeki şey Hegel için varlığında direnen şeydir. Hegel'in eleştiriye karşı duyduğu antipati, onun "gerçeklik aklın mantığına uygundur" tezine paralel düşmektedir. Raisonneur, Hegel'in otoriter biçimde belirttiğine göre, kendi mantıkçı aklına gerçekten de egemendir, mantıkçı-aklın var olan şeylere ters düşmesi durumunda diretmeye kalkmaz, bu durumda kendi mantığını yeniden bulur. Her yurttaş gerçekliğin önünde pes etmelidir. Eleştiriden, vazgeçmek demek daha yüksek düzeydeki bir bilgeliğe doğru yolunu değiştirmek anlamına gelir. Genç Mars'ın varlığını sürdüren her şeyi acımasızca eleştirme ilkesi ise bütün bunlara karşı kısaca bir cevap niteliğindedir ve olgun Marx temel eserine altbaşlık olarak Eleştiri adını koyar.

Hegel'deki ilgili pasajların, daha doğrusu eleştiri-karşıtı eğilimin açıkca dile getirildiği *Hukuk Felsefesi*'nin içeriği toplumsaldır. Raisonneur'ü ve Dünya Düzelticisi tipi alaya alırken bu istihzalarda yatan dikkat uyandırıcı vaızları keşfetmek için sosyolog olmaya hacet yoktur. O vaızlar ki halkı veya tebaayı sükunette tutar. Kendisine velilik edenin hiç de karışmak istemediği aptallığından dolayı üstlerinin buyruklarını onaylamayan halk da, sonunda her şeyin kendi iyiliği için olduğunu, hayatta kendisinin üstündekilerin aklın ruhu açısından da üstün olmaları gerektiğini göremez. Eleştiri ruhunun yeni çağlarda aynı zamanda hem daha serbestlik kazanması hem de dizginlenmesi

arasındaki bu çelişki bütün burjuvaziyi ilgilendirir. Daha ilk safhadan başlayarak burjuvazi kendi ilkelerinin varacağı mantıksal sonuçların artık kendi çıkarlarının düzeyinden öteye gidebileceğinden kuşku duyacaktır. Bu çeşit çelişkileri Habermas, siyasal düzlemde etkili bütün eleştirilerin en önemli ortamı sayılan kamuoyunda örnekledi. Bu eleştiri ki bir yandan toplumsal öznelerin eleştirme rüştünü taşımakta, öte yandan da meta haline gelmektedir, hatta kendini daha iyi satabilmek için eleştiri ilkesine karşı direnir bile.

Almanya'da unutulan bir şey var. Eleştirinin, akıldaki ruhun merkezî motifi olarak dünyanın hiçbir yerinde sevilmediği unutuluyor. Ancak özellikle siyasal alandaki eleştiri düşmanlığından söz ederken bunu, Almanlığa özel bir şey diye de düşünmek için nedenler var. Alman yurttaşı sivil haklarına tam olarak kavuşmadı ya da böyle bir özgürleşme daha öyle bir evrede bulunuyor ki özgürleşmenin koşulları, yani şaşkın girişimci liberalizmi bu safhada alttan alta oyulmuş... Ulusal devlet halinde birleşmek de ağır aksak gidiyordu, başka bir sürü ülkede de bu, burjuvazinin güçlenmesine paralel olarak gerçekleşti. Tarihi geriden izleyen bu süreç kısa bir ara nâmeydi. Buna Alman birlik ve beraberlik travması yol açmış olmalı, yani bileşkesinden demokratik iradenin doğduğu çokluğun içerden zaafa düşmesinden kaygılanan travma. Kim eleştirecek olursa, totaliter örgütlenmeleri aşmak isteyen birlik tabusuna karşı günah işliyor demektir. Eleştirmen bölücü oluverir ve totaliter dönemde akıl bulandırıcı biri... Parti kavgalarında muhbirlik yapmak nasyonel sosyalistlerin propaganda aracı olarak kaçınılmaz bir faktördü. Birlik travmasını Hitler de yaşadı ki bu, Hitler'in başlattığı savaştan sonra Almanya'nın bölünmesiyle belki daha da şiddetlendi. Almanya'da demokrasinin gecikmiş olması herkesin kabul ettiği bir gerçek. Ama bu gecikmenin dallanıp budaklanarak bir takım yeni sonuçlara ulaşmış olması daha az bilinen bir durum. Demokrasinin, egemen halkın içine

işlercesine yerleşmek açısından Almanya'da karşılaştığı zorluklar arasında ancak ekonomik ve doğrudan toplumsal olanlar yanında şunlar da önemsiz sayılmaz: Demokrasi-öncesi ve demokratik olmayan bilinç biçimlerinin, özellikle devletçilikten ve devlet düşüncesinden kaynaklanan biçimlerin birdenbire girişilen demokrasinin ortasında ayakta durabilmesi ve insanların, bunları kendilerine dert edinmelerine engel olması. Böylesine geri kalmış bir davranış biçimi, eleştiriye karşı güven duymamak ve eleştiriyi hangi bahaneyle olursa olsun hadım etme eğilimidir. Goebbels'in eleştirmen kavramını mızmız kavramına indirgeyerek aşağılaması ve "hain mızmız" kavramıyla aynı anlama getirebilmesi ve her türlü sanat eleştirisini yasaklamak istemesi, sadece entelektüel esintileri pohpohlamakla kalmayacaktı. Bu propaganda uzmanı hesaplarını sosyal psikoloji düzleminde yapıyordu. Almanların eleştiri karşısında mutlakiyetçi zihniyetten gelen o önyargılarını kullanabiliyordu. Pohpohladıklarına karşı onların yüreğiyle hitap ediyordu.

Almanlardaki eleştiri düşmanlığının bir anatomisini çizmek istersek bunun entelektüellere karşı duyulan garezle sımsıkı bağlantılı olduğu görülür. Belki de kamuoyunda ya da, Franz Böhm'ün deyişiyle, kamuoyu sayılmayan çevrelerde kendisinden kuşku duyulan veya hoşlanılmayan entelektüel, bir eleştirmenle aynı tutuluyor. İntellektüalizm-karşıtlığının burjuva devlet düşüncesinden kaynaklandığı akla yakın geliyor. Eleştiri, deniyor, sorumluluğunu bilmeli! Ama buradan şu sonuç çıkıyor: Eleştiri yapmaya ancak sorumlu durumda olanların hakları vardır, ama profesörler gibi memur entelektüellerdeki entelektüellik-karşıtlığının da yakın zamanlara kadar yine de sınırları vardı. Uğraş alanlarının malzemesi gereği profesörlerin de entelektüel sayılması gerekirdi. Ancak genelde öğrencileriyle düştükleri uzlaşmazlıklar onları gerçek iktidarsızlıkları ile yüzyüze bırakmadığı sürece memurluk ve resmi prestijlerinden dolayı kurulu düzenin kamuoyundan büyük saygınlık görüyorlardı. Eleştiri

sanki yetkili dairelere ayrılmış gibidir. Yurttaşın insanlık hak ve görevlerinden hareketle eleştiri, konumları kabul edilip destek görenlerin ayrıcalığı haline getiriliyor. Görüşlerini oturtma gücü olmadan ve kamuoyunun yakıştırdığı hiyerarşi içinde yer almaksızın eleştiriye kalkan biri susmak zorundadır. Devletin tebaasının sınırlı aklındaki klişenin, biçimsel eşitliklerin Almanya'sında dönüp dolaşıp büründüğü biçim budur. Kurumların, yaşanan durumların içine ördüğü insanlar genelde besbelli ki bu durumları eleştirmekte kuşkuya kapılacaklardır. Yönetimle ilgili hakları çerçevesinde düştükleri uzlaşmazlıklardan çok, insanlar kendi gruplarındaki uzlaşmazlıklardan çekiniyorlar. Resmi sorumluluk taşıyanların eleştirisi anlamında bir sorumlu eleştiri ile sorumsuz eleştiri (yani eleştirilerinin sonuçlarından dolayı kendilerinden hesap sorulamayacak biçimde eleştiri yapanların eleştirisi) arasındaki ayrılık yüzünden eleştiri daha baştan nötr hale getiriliyor.

Hiçbir pozisyonu olmayanlara eleştiri hakkının tanınmaması, eğitim ayrıcalığını, özellikle verilen sınavlarla korunmaya alınmış meslek yolunu eleştirmeye mezun kişilere has bir merci haline getiriyor ve bu merci, tek başına eleştirideki doğruluk ölçüsü olabiliyor. Bütün bunlar ne açıktan açığa oluyor ne de kurumsal düzeyde oluyor, ama sayısız pek çok insanın bilinç öncesinde öyle derinlemesine yer alıyor ki toplumsal denetimin bir çeşit tabanını oluşturuyor. Ünlülerin yönetim döneminde yalnızca memurlarla sınırlı kalmayan hiyerarşinin dışındaki insanların, örneğin belli bir kentteki adli uygulamalar açısından eleştirilerde bulundukları durumlar hiç de azımsanamaz. Bunlar hemen kavgacı geçimsiz insanlar olarak bir kenara atılıyor. Bunları, Almanya'da birey olarak bağımsız bir kişiyi, muhalif birini deli yerine koyan mekanizmalara havale edip savsaklamakla iş bitmiyor. Meselenin niteliği daha ağır basıyor: Kamuoyundaki bilincin eleştiriye kapalı yapısı sonucu, muhalif biri gerçekten de kavgacı bir insan durumuna getiriliyor. Ve onu eleştirilerinde diretecek hale getirmedikleri sürece, bu tipler kavgacı bir karaktere bürünüyor.

Yolundan şaşmazcasına eleştirel bir özgürlük kendi dinamiği boyunca ve kolayca Michael Kohlhaas'ın tutumuna dönüşüyor ki o hiç de öyle boşu boşuna bir Alman değildi. Alman kamuoyunun yapısındaki değişme açısından en önemli koşullardan biri değindiğim sorunların genelde bilinçli olarak, örneğin siyaset eğitiminde ele alınması ve kaderlerindeki o kör güçlerden kurtulmalarıdır. Alman kamuoyunun eleştirilere yönelik ilişkisi arada bir tepetaklak ediliyor. Serbest eleştiri hakkı tek yanlı olarak, demokratik bir toplumun eleştiri ruhuna karşı çıkanların yararına kullanılıyor. Kamuoyunda böyle bir kötüye kullanıma karşı başkaldıran uyanıklığın ise, kamuoyunda Almanya'da eskiden olduğu gibi eksikliği duyulan bir güce ihtiyacı var. Bu güç sadece yoklamaya çağırarak yaratılamaz.

Kamuoyunun özgürlükçü bir geleneği çağrıştıran organlarının tutumu, kamuoyunun eleştiriyle olan eğri büğrü ilişkisi açısından karakteristik bir rol oynar. Reaksiyoner sayılmak istemeyen kimi gazeteler, benzerlerinin hiç de eksik olmadığı Amerika'da "ruhanî" diye nitelenen bir tonda yazmaya çaba gösteriyorlar. Sanki uzlaşmazlık konularının üstünde imişler gibi konuşuyorlar, öyle "süzülüp arınmış" bir havaya bürünüyorlar ki sanki tonton bir teyzeniz konuşuyor sanırsınız. Ne var ki onların meselenin üstünde böyle mesafeli bir tavır alışları çoğu zaman resmî ağızların işlerine geliyor. Gereğinde iktidara, gösterdiği iyi niyetten şaşmasın diye moral de veriliyor. Bu tür gazetelerin dili hükümetin yaptığı duyurulardaki dili andırıyor. Oysa ortada hükümetin hiçbir duyurusu yok. Ruhanî davranışın ardında otorite bağımlısı bir davranış yer alıyor ve bu, hem gözden çıkardıkları tüketicilerde hem de bu ruhanî tavrı yutturdukları kişilerde de böyle... Almanya'da eskiden de olduğu üzere, iktidarla özdeşleşme eğilimi hüküm sürüyor. İktidar veya güç politikasıyla içeriye ve dışarıya karşı özdeşleşmiş olmak gibi tehlikeli bir potansiyel bu eğilimde pusu kurmuş bekliyor. Kurumların, eleştirici bilincin istediği ve yürütme organının

büyük ölçüde kabullendiği reformlarında gösterilen ihtiyatlılık seçmen kitlesine karşı duyulan korkudan kaynaklanıyor. İşte bu korkudur ki eleştirileri de rahatça etkisiz bırakıyor ve aynı zamanda eleştiri-karşıtı ruhun, eleştiriden çıkarı olanlarda ne denli yaygın olduğunu gösteriyor.

Eleştirinin vardığı sonuçsuzluğun Almanya' da özgül bir modeli var ki bunun da kökeni askeri kaynaklı olsa gerek: Sicili, kusurlar ve aykırılıklarla dolu olan astı ne pahasına olursa olsun örtbas etme eğilimi... Askerî hiyerarşilerde muvazzaf sınıfın ruhuna has baskı momentine her yerde rastlamak mümkün. Ama yanılmıyorsam Almanlara özgü bir şey varki o da, bu askeri davranış şemasının sivil, hatta özellikle siyasal alanlara da yayılmış olması... Kamuoyunun eleştirisi üzerine, eleştirilen kim ve ne ise onun üstünde olup, sonunda sorumluluğun kendilerine ait olması gereken mercilerin, meselenin niteliği karşısında ilgisiz kalarak bu kez eleştirilenden yana çıkıp dışarıya karşı verip veriştireceklermiş gibi bir duygudan kendini kurtaramıyor insan. Sosyolojinin etraflıca irdelemesi gereken bu mekanizma, öylesine güzel yontulmuş ki siyasal eleştiriyi de aynı kader çizgisinde tehdit ediyor. Wilhelm zamanında âmirinden şikayet etmeye yeltenen askerin başına gelenler de bu yüzdendi. Askerî bir görevlinin kurumlarına karşı duyduğu garez bütün bu kesim için bir simge anlamını taşır.

Almanların eleştiriyle ilişkileri, eleştirilerin sonuçsuzluğu yüzünden zedelendiği içindir ki belki daha somut hale geliyor. Almanya eğer, Ulrich Sonnemann'ın dediği gibi, sınırsız bir takım olumsuz yakıştırma ve beklentiler ülkesi olma sıfatına lâyıksa bunun hep söylediklerimle ilgisi vardır. Birinin, kamuoyunun baskısıyla temizlenmesi saçma bir cümle olabilir, ama bu söylemden daha da kötüsü, ne bu baskıyı yapan kamuoyunun oluşmaması ne de bundan sonuçlar çıkarılması durumudur. Kamuoyunun ve İngiltere, Fransa, Amerika gibi eski demokrasilerde memur kökenli olmayan eleştirilerin sonuçlarıyla

ilgili araştırmalar Almanya'daki durumla karşılaştırılmalı olarak siyaset biliminin bir konusu olmalıdır. Böyle bir incelemenin sonuçları ortaya çıkmadan kesin konuşmak istemem, ama şimdiden tahmin edebilirim. Örneğin bir istisna olarak Spiegel olayına bakarsak, düşünülebilir ki, kamuoyunun yansıtıcıları, yani protestoda bulunan gazeteler, nadiren yaptıkları o heyecanlı girişimlerini, eleştiri özgürlüğü ile, engellenmeden haber verme özgürlüğüyle dayanışma içinde oldukları için başlatmış değiller. Tam tersine bunu kendi somut çıkarlarını, haberlerin piyasa değerini tehdit altında gördükleri için yaptılar, başlattılar. Almanya'da kamuoyunun etkili eleştiri yaptığını gösteren ipuçlarını küçümsediğini yok. Federal Almanya'da radikal sağcı bir kültür bakanının düşürülmesi bu eleştiriler içinde yer alıyor. Ama bugün, öğrencilerle profesörler arasında bir zamanlar Göttingen'de olduğu gibi, bir dayanışmanın artık olmadığına bakılırsa, benzer durumlar meydana gelir mi, gelmez mi, kuşku duymak gerekir. Bana öyle geliyor ki, kamuoyundaki eleştiri ruhu siyasal grupların tekeline girip kamuoyunda bu yüzden lekelenerek gözden düştüğünden bu yana önemli tepkilerle karşılaştı. Dilerim ki yanılıyor olayım. Şu *Raisonneur*'ü (eleştiri budalası ukalayı) karalayıcı (Hegelci-Y.Ö.) felsefeden yola çıkıp geveze bir tenkitçiliğe saplanan eleştiri-karşıtı şema, başka ülkelerde benzerlerini yaşama fırsatı bulamamış birinin kolayca kabul ettiği gibi olmasa bile, özünde Alman'a has bir şemadır, yani Pozitif'ten (olumlayıcı veya şakşakçıdan) medet ummak! Eleştiri hepten hoş görülecek olduğunda ya da insanın kendisi eleştirici biçimde hareket ettiğinde, eleştiri kelimesine "yapıcı" sıfatı da ekleniveriyor. Bu arada, eleştiriyi ancak, eleştirilenin yerine daha iyisin: önerebilecek birinin yapabileceği de varsayılmıyor değil. Oysa iki yüzyıl önce Lessing estetik düzleminde bu konuyla alay ediyordu. Pozitif'in yükü ve ağırlığıyla eleştiri daha baştan evcilleştirilmiş oluyor ve kendi şiddetini getiriyor. Gottfried Keller, yazılı bir pasajda aranan yapıcı öğeye "baharatlı börekten

sözcük" adım takmaktadır. "Ortada kötü bir şey varsa ve bu içeriye hava ve ışık dolmasını engelliyorsa, bu pis kokuyu kovmak" diyor, Keller "insana pek çok şey kazandırır". Gerçekten de eleştiriye, daha iyi bir pratik yolu salık verebilecek bir öğe katmak her zaman mümkün değildir! Eleştiri gerçekliklere, bu gerçekliklerin ilgili olduğu normlarla karşı çıkacak biçimde hareket etse bile mümkün değildir bu. Çünkü normları izlemek daha iyisidir. 'Pozitif,' terimine karşı yirmi otuz yıl önce sadece Karl Kraus değil, bir parça radikal bir yazar olan Erich Kästner bile polemik başlattı, ama bu terim Almanya'da zaman zaman büyülü bir hale sokuldu. Otomatik olarak yutuveriyor. Bu terimin uyandırdığı kuşkuyu, bugünkü koşullarda, ilerlemeci bir anlayışa göre toplumun yöneldiği daha üstün bir biçimi gerçekliğin içinden artık bir eğilim olarak bile okumanın imkansız oluşundan anlamalıyız. Toplumu eleştirmekten bu yüzden vazgeçildiğinde, eleştiri sadece toplumun daha üstün bir biçime geçişini engelleyen o kuşkulu durumlara yöneltildi. Daha iyi olanın nesnel olarak tanınmaz hale getirilmesi o büyük bütünü soyut olarak ilgilendiriyor değildir. Eleştirilen her tikel fenomende o sınırlarla hemen karşılaşılır. Pozitif önerilere yönelik istekler hemen tatminsiz kalır ve eleştiriye daha kolaylıkla çamur atılır. Pozitife karşı duyulan çılgınca istek, sosyal psikoloji açısından ince bir kılıfın içinden etkisini gösteren yakıp yıkma içgüdüsünü örten bir tepkidir, dersek yeter. Pozitiften en çok söz edenler yıkıcı güçle birlikteler. Praksise dönüştürülmeye hemen hazır olan pozitifliğe yönelik kollektif zorlama, bu arada toplumla taban tabana zıt olduklarını kast edenlere de bulaşmış bulunuyor. Onların eylemciliği egemen toplumsal eğilime bu yüzden uymuyor da değil. Onlara karşı söylenecek şey Spinoza'nın ünlü bir cümlesini biraz değiştirerek söylersek şudur: Yanlışı bir kez iyice belirleyip tanıdıktan sonra, artık doğrunun ve iyinin göstergesi olur.

1969

SONSÖZ

Adorno'nun Horkheimer'le birlikte, bütün sosyal bilimler, felsefe ve kültürdeki pozitivist akımlara, Marksizm dahil eleştirel gözle baktıkları doğrudur.

Doğrudur; Adorno'nun insanın "aklının ruhunda giriştiği" (*geistig*) etkinliklere büyük önem verdiği, bunlara ister manevî, ister müziksel v.b. alanlarda olsun, geniş anlamlar yüklediği... Toplumsal gerçekliğin temelde bu etkinliklerden oluştuğunu vurgular: Toplumsal gerçekliğin portresine egemen olan çizgiler "aklın ruhundaki" faaliyetlerin izleridir. Ancak karşıtları, Adorno'nun bu etkinliklere neden-sonuç bağlamında belirleyici birer nitelik yakıştırdığını iddia ederler. Etseler bile, bu iddianın yine de bir yakıştırma olmaktan öteye geçmediğini söyleyebiliriz. Çünkü Adorno, toplumsal yaşamın yeniden-üretilmesini şöyle görüyor: Kendileri de doğanın bir parçası olan insanların doğayla "karşılıklı ve de alternatifli" kavgası olarak, "mantıklı" bir toplumsal insan doğasını gerçekleştirme yolunda biyolojik doğaya dayalı bir kavga olarak... Ve Adorno'ya bakılırsa, burada karşılıklı etkileyici faktörlerden hiçbirinin neden-sonuç bağlamında öncelikli bir rolü yoktur, Çünkü Adorno'ya göre, böyle bir bağlamda öncellik aramak "geleneksel" felsefenin işidir ve bu felsefenin salt bilgi teorisine dönüşüp kalmasının nedeni de rollerdeki bu öncellik arayışıdır. Geleneksel felsefe,

diyor Adorno ayrıca, toplumsal ilişkilerle uğraşacak yerde, kendine özgü bir dünya, bir bilgilenme süreci ortaya çıkarmıştır ki "insanın toplumsal gerçeklikten soyutlanması"na yol açan da budur.

Tarih ve toplum karşısında birbirine ayrı düşürülen Özne/Nesne, Doğa/Toplum gibi momentler arasındaki karşılıklı ve alternatifli etkileme şunu göstermelidir, Adorno'ya göre: İdealizm ile Materyalizm arasında klasik olarak yapılan ayırımın modası geçmiştir! Neden mi? Şöyle demesi gerekecektir Adorno'nun: Kavramların toplumsal gerçeklik içinde verdiği kavgalar, onların söylemek istedikleri gerçekliklerden çok daha önemlidir de ondan! Hiçbir şeyin, öyle kendinden görünmesi beklendiği gibi görünmediği açıkca belli olduktan sonra artık karşıtların birbirlerini yiyip bitirmeleri gibi bir mesele mesele olmaktan çıkmaktadır, toplumsal süreç içinde. Asıl mesele, "şu bildiğimiz" karşıtların temelde bir birlik oluşturdukları meselesidir ki bu birlik üstelik, kendi kendisine bütünüyle özdeş olmak gibi bir birlik olmayabilir de...

Biraz daha incelikleştirelim Adorno'nun felsefi yaklaşımını ve soralım Materyalist demek mümkün mü bu felsefeye? Adorno, insanların görüşlerine, bilime ve felsefeye idealist açıdan bakmadığı için böyle denebilir belki, ama toplumun materyalist temellerine salt ekonomi gözüyle bakmadığı için ve bakmadığı sürece, denemez.

Adorno neredeyse Hegel'in realist idealizmini başka bir uyakta izler gibidir, kavramların süreç içindeki dönüşümlerine el atar. Ama Hegel'deki dönüşümler sanki dönüşmemek isterler, mutlak bir kalıcılık peşindedirler. Oysa Adorno kavramların yeni yeni rollerine parmak basar, toplumsal gerçekliğin evrimini onlarda görür. Böylelikle felsefi yöntemlerin geleceğine işaret eder sanki, çünkü teori ve gerçeklik gibi alışılageldik ayırımların anlamını yitirdiği kanısındadır. Yaşanan durum düzeyinde bir şeyi idealist ya da materyalist diye nitelendirmek saçmadır:

Teori, bilgi teorisi haline dönüşüp sahteleştiği halde, der Adorno, böyle bir idealizm olarak bile maddesel bir güç olup çıkıyor karşımıza. Çünkü yaşanan güç ilişkilerini devam ettiriyor teori, yeniden üretiyor daha doğrusu... Althusser'in kulakları çınlasın. Marksist bir Adorno'ya mı özendi yoksa?

Öte yanda Adorno'ya göre, maddesel nitelikler, ekonomik değer kavramları biçiminde, her şeye hükmeden ve rehberlik eden bir kavram haline gelebildi, geliyor. O bakımdan idealist ve materyalist denen nitelikler, birbirleriyle rollerini değiştirebiliyorlarsa böyle bir toplumsal gerçeklik içinde hakiki bir teori ancak materyalist olabilir! Görüyoruz ki Adorno, manevî tasarımların toplumsal gerçeklik içinde uğradığı dönüşümlerden ve rol değişmelerinden, bunların yaşamından ve onun da ardında birey-insan aklının ruhundaki dalgalanmalardan sorumlu tutuyor felsefeyi. Toplumsal gerçeklik, bu dönüşümleri yaşarken temelde birey-insan aklının ruhundan kaynıyor, kaynaklanıyor.

Adorno'nun materyalizmini insanın fiziksel değil, manevi emeğiyle ilgili alanlarda, bunların yarattığı maddesel güçler doğrultusunda aramak lâzım. Onun materyalizmi toplumsal gerçekliği oluşturan dinamiğin bir yüzüdür, öteki yüzü ise manevî güçler anlamında idealizm. Ama bu idealizm, aklın ruhsal ürünlerini, fikirleri oluşturan bir dünya görüşü de değildir. Çünkü zaman zaman maddesel bir güç kazandığı için belli bir idealizmin, mutlak bir kalıcılığı da yoktur toplumsal gerçekliğin evrimi içinde. O, toplumsal gelişmenin çıkış noktası olarak emeğin örgütlenmesini savunmadı. Marx'a katılmayı düşünmedi. Teorisinin temelinde örgütlenmesi değil, bu örgütlenmeyi etkiliyecek güçlerin niteliğinin süreç içindeki değişkenliği yatıyor, mutlak olarak ne salt maddesel ne salt idealist nitelikte kaldığı tezi. O nedenle Adornovarî bir materyalizmden söz etmek mümkün. Geleneksel felsefenin bilgi teorisine dönüştüğü yollu eleştirisi de gösteriyor ki gerçekliğe bakarken onu idealist gözlüklerle görmek doğru değildir; çünkü toplumsal olayların ve

gelişmelerin, aklın ruhundaki etkinliklerin doğrudan etkisi altında olduğunu söylüyor değildir.

Toplum bilimlere salt ekonomi açısından bakmadığına göre Adorno'nun burada gütmeye çalışacağı yöntem ne olabilirdi? Yöntem tartışmalarının başlangıcı 1961 yılına doğru uzanıyor ve bu uçsuz bucaksız tartışmaların ilk alevi Tübingen'de toplanan Alman Sosyoloji Cemiyetinin Kongresi'nde parlıyor. Tartışmalar, sosyal bilimlerde empirik modelin mantık yanlısı (*logico-empirist*) olanlar, yani Pozitivistler -ki Albert ve Popper bunların destekçileri arasında yer alır- ile sosyal bilimlerin toplumdaki işlevini önplana çıkarma yanlısı olan Eleştirel Sosyalbilimciler -ki Adorno, Horkheimer ve Habermas bunları desteklerler- arasında patlak veriyor. Empiristlerin kanısına göre, sosyoloji verileri kayda geçirmekle sınırlı kalmalıydı, çünkü sosyolojinin yaptığı, uygun olarak geliştirilmiş bir kavramlar şeması yardımıyla sadece olayları sınıflara ayırıp "yerine" oturtmaktı. Talcott Parsons'un yapısal-işlevselci yönetmi böyle empirik bir sosyoloji için biçilmiş kaftandı.

Gerçi sosyal fenomenler ikiye-bölünmüş (*dichotomik*) kavramları andıran kavram çiftleri yardımıyla sınıflandırılıp düzenlenebilir, ama fenomenleri böylece ne açıklamak mümkündür ne de anlamak. Bu olsa olsa, olayları veya onların kavramlarını dosyalamak, olayları açıklıyorum sanmak olur. İşte Adorno'nun, Horkheimer ve Habermas v.b.'nin karşı çıktıkları buydu. Bu, kavramların ya da kavram dosyalarının boyunduruğu altına girmekti, eleştirilmesi gereken ilk önce buydu. Şöyle ki: Gerçekliğin "Ne" olduğunu belirleyen düşüncedir, oysa yöntemli düşünce bile kısmen de olsa, ama fiilen Kör'dür. Çünkü sadece böyle "kavramlarla belirleme" çerçevesinde kavranabilecek şeyleri görebilir. Böyle olunca, gerçekliğin bir bölümü, kavramlara dayalı kuramsal algılamanın gözünden kaçar. Ya da şöyle diyelim: Kavramlardan oluşan bir düzenlemenin yapısı, şeylerin veya şeyler arası ilişkilerin yapısıyla özdeş kılınmış

oluyor! Adorno, ürettikleri kavramlarla, gerçekliği gayya kuyusundan çıkardıklarını sanan empiristlere Pozitivist diyor ve onları şöyle suçluyor: Sadece deneyime güvendiğinizi söylüyorsunuz, ama deneyim dediğiniz şey fiilen, kendi kavramlar sisteminizin süzgeçinden geçenlerdir... Kısacası pozitivistler, deneyimin kendisini daha önceden, daha sıra deneyime gelmeden hep kendi kavramlarıyla "koşullandırmış" bulunmaktalar. Bugün sosyolog bir anketçiyi (bilgi edinen özneyi) düşünün. Anket yapıyorum diye, empirist bir deneyime girişirken soracağı soruları kendi kavramlarına göre hazırlamıyor mu? Gerçeklikle deney yapayım, gerçekliği öğreneyim derken öğreneceği bu gerçekliği daha baştan koşullandırmış oluyor: Gerçekliğin kendisine kendi kavramlarıyla müdahale ederek onu olduğu durumun dan farklı durumlara itiyor, bozuyor, gagalıyor. Fiziksel mikro-dünyanın (dalga-biçiminde kendini yeniden-üreten) tanecikleri de benzer bir müdahaleyle karşı karşıya. Bilgi-edinen özne rolündeki deneyci (sosyoloji düzleminde Anketçi), gerçekliğini öğrenmek istediği taneciğin gerçeklik dünyasını, daha taneciğe soru (-sinyalleri gönderip) sorar sormaz, çığırından çıkarıyor. Onun kendisiyle olan mutlak (müdahale edilmeden önceki durumuna has) özdeşliğini bozuyor. Heisenberg'in "*Belirsizlik ya da Kesinsizlik ilkesi*" denen ilkeye yol açan olay bizce işte bu özdeşlik bozgunundan kaynaklanıyor. Tanecik, kendi gerçekliğiyle ilgili kesin ve doğru bilgiler veremez oluyor, özdeşliğinden, kimliğinden sapıyor, tutarsızlaşıyor, hangi tanecikle karşı karşıya olduğumuz belli değil. Taneciğin, kendi müdahale-öncesi gerçekliğinde nasılsa öyle olduğu gibi (yani kendisiyle mutlaka özdeş) yaşama koşullarını yitirmesi olayıdır bu. Ve bu koşullarda yaşama yeteneğini, ancak bir olasılık ölçeğinde belirlemek mümkün ki bunun fiziksel matematik yöntemine Prodeterminist (Probabilist determinizme has) yöntem diyorum. Ancak bu yöntemi sosyal olaylara uyarlamak, sosyal dünyada müdahale momentlerinin -fizikte olduğu gibi- kesin

biçimde tanımlanması, şimdilik pek güç olduğundan, hiç de kolay değil (bkz. 1) Y.Ö. "Pozitivizmi Eleştirmek", 1985 ve 2) "Bilimler ve Sanatta Diyalektik" adıyla yayınlanacak kitabımız.)

Çünkü anketçinin, yani deneyci sosyologun kavram biçiminde yönelttiği sorular, toplum denen canlılığın kendini yeniden-üretim mekanizmasına (tıpkı dalga biçiminde kendini, müdahale edilmedikçe, aynen yeniden-üreten maddesel taneciğe dışardan, bilgilenme amacıyla yapıldığı gibi) yapılan birer müdahaledir ve bu soru sorulduğunda, aynen-yeniden-üretmenin ilişkileri sorgulanmış, yani üretimin ardında neler olup bittiği veya ardındaki mantık ya da Ratio (mantıkçı akıl) sorgulanmış, bu ilişkiler kuşkuya düşürülmüş olmaktadır. Her sorgu, üreticinin kendine yeniden üretme faaliyetine yönelir ve kendini aynen-yeniden-üretmeye karşı bir "tehdit"' tir. Bu tehdidin yarattığı Risk, üreticinin üretim ilişkilerini "aynen-yeniden-üretme" mutlaklığı ya da kesinliğini bir olasılık haline getirir. Edinilecek bilginin keskinliğini sarsar. İşte pozitivistlerin edindikleri bilgi (modern Kuantum kuramcılarının, kendisine deney amacıyla müdahale edip kimliğini bozdukları dalga tanecikten edindikleri bilgi gibi) böyle sarsak bir bilgidir.

Oysa sorulan sorular -yani bilgi-edinmeyi amaçlayan sinyaller- fiziksel dünya gibi bilinçsiz ve duygusuz bir dünyaya oranla, o denli çeşitli ve zengindir ki toplumsal dünyada... Soruların (tehditlerin) üretim ilişkilerinde yarattığı kuşku ve risklerin şiddetini nasıl bileceksiniz kolayca? Bu soruların ya da tehditlerin kavramlara sığdırılamazlığını, üreticinin üretim ilişkilerini yeniden üretirken, salt bir makine gibi hareket etmeyip karşımıza, tek tek kavramlaştırılıp kalıplaştırılması mümkün olmayan binbir çeşit duygusal ya da mantıksal kuşkularla çıktığını, bu duygusal ve mantıklı riskler altında ezildiğini nasıl inkâr edebiliriz? Adorno bütün bunları bu biçimde, yani prodeterminist bir anlatımla söylemiyor, ama bu kitapta durmadan değindiği tehditler bunlardır: Üretim ilişkilerinde karşılaşılan

risklerin, kavram-kalıp düşkünü mantıkçı-pozitivistlerin kalıplarına sığdırılamazlığı, indirgenemezliği; kısacası sosyologun bilgi-edinmeci sinyalleri (soruları) karşısında, üreticinin, karşılaştığı riskleri pozitivistlerce beklendiği biçimde sabit ve ortak bir takım kavramlarla dile getiremezliği! Marksist analiz, işte bu dile getiremezliği umursamadı, tehditlerin salt ekonomi diliyle ifade edilebileceğini savundu. Ama yabancı bir dil daha öğrenmesinin de vakti geldi. Frankfurt Okulu böyle düşünüyor,

Adorno, pozitivistlerin (ya da kavramlar ile gerçeklik durumlarını özdeş sayma tutkunlarının, yani bu durumları kavram-kalıplara sıkıştırırken bu komprimelerin, gerçekliğin "organizma"sını hiç de altüst etmediğini sananların) savunduğu bu "kavramlar yoluyla müdahale" yöntemine bir başka açıdan da karşı çıkıyor. Bu yöntem, diyor, bilimsel yöntemlerin uygulanmasında olduğu gibi, durumda "kendiliğinden" bir iyileştirme sağlayacağından yola çıkmaktadır. Oysa tam tersine, durumu daha da bulandırıyor. Çünkü empirik yöntem, değer kavramlarından arınmış olması gerekirken yaşanan güç ilişkilerini koyulaştırmaya katkıda bulunmaktan kendini alamıyor. Bunu hem insanla doğa arasındaki ilişkilere hem de insan-insana ilişkilere değer yakıştırarak yapıyor. Oysa empirik yöntemi kullanırken somut ana ilke değerleri değil, rasyonelliği kıstas almaktır. Ne var ki Adorno bunları savunurken, biraz aşağıda göstereceğimiz üzere, ilerleme sürecini açıklamak açısından başı rasyonellikle derde girecektir.

Adorno, yukarki eleştirilerini sürdürürken *logicoempirist* sosyal bilimcilerin yaşamın koşullarını insancıllaştırabileceğine inanmamaktadır. 19. yüzyıl pozitivizminin başlatıcısı A. Comte'un olduğu kadar, tüm Avrupa'nın da, eski düzen ve ilerleme ideali sayılan düşüncenin aslı, bu düzen ve ilerlemeden neyin amaçlandığını uygulamada görmek meselesidir. Oysa Adorno'ya göre, tersi oluyor: Anlaşılıyor ki ilerleme derken, bundan daha katı bir düzen amaçlanıyor. Neden mi, diyor Adorno, çünkü böylece insanlara egemen olmak daha kolaylaşıyor da

ondan... Öte yanda biz, Tarihsel Pozitivizm'e yönelik eleştirilerimizde (1986-87, G. Lukacs ve K. Korsch'tan çevirilerimizdeki Sonsözler) hep şunu söyledik: Düzen ve ilerleme düşüncesinin ardında hep Ratio, yani mantıkçı-akıl vardır; kısacası olayların göstergelerini veya bilincin içeriklerini, insanlara kolayca hükmedebilsinler diye, Egemenler'in kendi işlerine gelmeyen "arıza" veya tehditlerden arıtıcı ve damıtıcı bir yeniden-üretim sistemi vardır. Bu sistem, söz konusu göstergeleri veya içerikleri, bilinçte arızasız, pürüzsüz veya aynen yeniden-üretme rahatlığı denen bir rehavet sistemidir ya da kolaycı bir sistem. Düzen ve ilerleme düşüncesine, daha kendi bağrında onu güdümleyen bu rehavet sistemi, yani Ratio ihanet etmektedir. Düzen ve ilerlemeyi sağlayan uygulama süreçlerini katı, aynı boy, tek standartlı veya tek boyutlu olarak üreten bir düzene doğru sürükleyen varsa, bu Ratio'dur. İlkin düzen ve ilerleme düşüncesini savunan, ama egemen sınıfın kendine göre tehdit veya uyumsuzluk saydığı düzensizlikleri üretime (göstergelerin ve bilinç içeriklerinin yeniden-üretimine sokmayarak damıtan Ratio, yani Mantıkçı Akıl. Kısacası kendini yeniden-üreterek ilerleyen bir süreci ancak böyle kendini aynen yeniden-üretecek biçimde çalıştıran rehavet ve gaflet motorunun kendisidir Ratio!

Adorno, ilerlemeye motorluk eden Ratio (mantıkçı akıl)nun bu niteliğini görmeye cesaret edemiyor, pozitivizmi doğuran ve ayakta tutan Neden'in, yani Ratio'nun doğasını keşfetmeye gönlü hiç de elvermiyor. Pozitivizmi eleştirirken bu yüzden onun doğuranıyla değil, ayrıntılarıyla uğraşıyor: "O mahîler ki derya içredir, deryayı bilmezler!" Yoksa "Rakı şişesinde balık" mı olmalı?! Oysa gerçek ilerleme, "bir niteliği, aynen ya da arızasız değil, tehditlerle arızaya uğramış olarak yeniden-üretme"ye, yani devrimlere, mütasyonlara uğrayan bir yeniden-üretimine dayanır bilinç içeriklerinin. Yoksa mantıkçı-aklın aynen yeniden-üretimci, tıpkıcı doğasına değil. Taylorist üretimin yürüyen bantlarını robotlara bırakıyoruz, elbette ki bilinç-içeriklerini kendi kendilerini

kopya etmeye zorlayan egemenlik biçimi de kendine başka bir iş aramak zorunda kalacaktır, dolayısıyla mantıkçı aklımız da... İlerleme süreci ne denli "gerçek" olursa olsun, motoru Ratio oldukça, yani devrimi yaşamaya elverişli değilse, sonunda mantıkçı akıl (rationun) o aynen-yeniden-üretici rehaveti içinde boğulup gider. "İlerleme" düşüncesi açısından bu, mantıkçı aklın düştüğü gaflettir. Pozitivistlerin düştüğü de budur. Pozitivizm, daha onun kendi motoru olan Ratio tarafından ölüme mahkum edilmiş olduktan sonra bu motoru bırakıp onun çıkardığı tıkırtı ve gıcırtılarla uğraşmanın, mantıkçı empiristlerin o gıcırdayan kavramlarını eleştirmenin âlemi ne? Adorno, işte pozitivizmin kökenindeki bu illete parmak basamıyor. O nedenle diyoruz ki, süreçlerine, kendi motorunun ihanet edip boğduğu ilerleme "sahte"dir, ama asıl bu ihanet nedeniyle sahtedir, yoksa ayrıntıları yüzünden değil. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, bu ayrıntılar mantıkçı aklın güya kendi doğasına aykırı olarak âlet haline sokulmasından doğuyormuş, Adorno'ya göre. Oysa biz diyoruz'ki, "âlet haline sokulma" daha pozitivizmin yaratıcısı olan mantıkçı aklın asıl kendi doğasından kaynaklanıyor. Adorno, işte böyle sahte (yani motoru, kendi süreçlerinin başına illet olan) bir ilerleme süreciyle uğraşıyor; insanlığı daha ilkel toplumlardan alıp bugünlere getiren, sonunda Ratio'nun mekanikçi niteliği yüzünden her şeyi yüzüne gözüne bulaştıran şu "övülesi" uygarlaşma süreçleriyle. Doğru, çünkü Adorno Ratio derken, onun bilinç içeriklerini makine benzeri aynen yeniden-üreten bir üreteç olduğunu göremiyor. Uygarlığın bayrağı sandığı ratio'yu yozlaşıp elden gidiyor diye, Sisifos gibi onu insanlığın doruklarına çıkarıp kurtarmaya çalışırken, kurtarmaya çalıştığı şeyin ihanetine uğradığını anlayamıyor. Neden mi? Çünkü Adorno, mantıkçı aklın, Batı Felsefesinin kendi göbeğine yerleştirdiği ve beslediği o kabullenilmiş doğasına toz konduramıyor, onun bilincimizin içeriklerini aynen yeniden-üretmekten öteye geçemeyen, boğucu ve kısır-döngücü doğasını,

devrim korkağı, tıpkıcı ve tutucu yeniden-üretim karakterini kavrayamıyor, bütün mesele burada!

Buna karşılık Adorno, Ratio'da farkına varamadığı bu "içerikleri aynen (yani egemen sınıfın yaşama sürecine ters düşen düzensizliklerden arıtıp damıtarak) yeniden-üretme" karakterini İntellekt'te (kavramcı akıl'da) arıyor, böylesine bir akılda sanıyor. Düzen, kavramcı aklın işidir, daha doğrusu düşünmenin ürünüdür, düşünmekten kaynaklanır, demek istiyor: Düşünmenin, bilincin içeriklerini veya kendini aynen-yeniden-ürettiği yer yöntemdir, düşünmek orada "düzen" kurar, orada ilerler diyor. Ne ki bunlar hep idealizmacı çıkarsamalar. Aslında düşünme gibi genel ve soyut bir kavramdan değil, ilkin olayların nesnel göstergelerinden veya onların bilinçteki içeriklerinden ve bunların düşüncede, belli bir nitelik altında hangi nesnel (sosyal) neden veya etkilerle, ama aynen mi, yoksa müdahale veya tehditler karşısında arızalı (yani tornalanmamış veya damıtılmamış) olarak mı yeniden-üretildiğinden yola çıkmak lâzım, kısacası düşüncemizdeki yeniden-üretim motorundan ve onun yeniden-üretme tarzından.

Pozitivizmin ilerleme diye saplandığı sahte ilerleme açısından önem taşıyan motor, içerikleri veya göstergeleri yeniden-üretme tarzı "arızasız veya arızalardan damıtıcı" olan motordur, yani Ratio'dur, yoksa içerikleri yeniden-üretme huyu olmayan Entelekt (kavramcı veya anlamcı akıl) değil, yöntem ise hiç değil. Çünkü yöntem, Ratio'nun emrinde çalışan, onun aynen-yeniden-üretim ilkesini uygulayan bir imalâthanedir bilinçte. Adorno'nun ilerleme kuramı açısından yanlış anladığı ayırımı, şu mantıkçı akıl (Ratio) ile kavramcı-anlamcı akıl (Entelekt) arasındaki ayırıma daha açıkca yaklaşalım:

I.(A). Anlamak, bu arada bir bilinç içeriğinin veya bir olayın göstergesinin niçin (örneğin mantıkçı akılda) aynen-yeniden-üretildiğini anlamak, Entelekt'in işidir (özelliğidir, faaliyetidir). (B) Çünkü anlamcı-aklın faaliyeti, içerikler daha üretilmeden

önce aralarında ilişki kurmaktır. (C) Bu ilişki kurgulaması (faaliyeti) sonucu, anlamcı akıl, anlam, yani içeriğin anlamını çıkarır. (D) Ama bir içeriğin aynen yeniden-üretilmesi, başka bir içerikle ilişki kurmak veya bunun tersini yapmak demek, anlamcı aklın faaliyeti demek değildir.

II.(A). Bir düşünme içeriğinin kendisi tarafından Niçin aynen-yeniden-üretildiğini anlamak mantıkçı aklın işi, yani faaliyeti değildir. (B) Çünkü ilkin, A gereğince, anlamak (ilişki kurgulamak) mantıkçı aklın işi değildir. (C) Mantıkçı, aklın özelliği, ancak hu içerikleri aynen-yeniden-üretmektir, yani doğrulamaktır, mekaniktir. Mantıkçı akü bu yüzden faaliyeti makineye benzeyen bir yetenektir ya da büyük bir imalâthane. Her yöntem işte bu imalâthanenin içinde bir atelye bölümü gibi çalışır. (D) "Makul ol!" mu demek istiyorsunuz? İşte bu, "bilinçteki ilgili içerikleri yeniden bir gözden geçir, onları aynen-yeniden-üret" demektir; yoksa aralarında ilişki kurup onları anlamaya çalış, demek değil!

Peki, bilinçte, her içeriğin "törpülenip veya damıtılıp egemenliğin öngördüğü belli bir ve aynı niteliğe indirgendikten sonra yeniden-üretilmekte oluşu"na (mantıkçı-akıla) karşı çıkan momentler yok mudur? Bu momentler, tahmin edileceği üzere Ratio'nun doğasına özgü mekanik yeniden-üretime, üretim sistemi dışından veya bağımsız olarak, yani başka bir bağlamda müdahalede bulunan momentlerdir. Bu, yine aynen-yeniden-üretilegelen içerikler arasında yeni ilişkiler kurmak ya da bilinçe yeni içerikler kazandırmak gibi entelektüel bir bağlamdır, çünkü bunları yapmak Entelekt'in işidir.

Üstelik bu müdahaleler mantıkçı-aklın o mekanik (aynen-yeniden-üretici) doğasını, dolayısıyla onun ardındaki egemenlik (denen negatiflik) momentini tehdit etmektedir bu kez. Ratio'nun konusu ve ürünü olan herhangi bir bilinç içeriğinin, yeniden-üretildiği o her seferinde kendi kendisiyle aynı (özdeş) kalabilmesi bu yüzden mutlak olmaktan çıkar, bir olasılık haline gelir.

Üretilen herhangi bir içeriğin özdeşliğini mutlak olmaktan çıkarmak, anlaşılıyor ki egemenliğin işine gelmez, ama Entelekt'in işi işte bu "işe gelmeyen"i bulup çıkarmaktır ki egemenliğe, dolayısıyla Ratio'ya meydan okuyan tehditkâr tavır da budur. Demek ki hangisi olursa olsun herhangi bir bilinç içeriğinin kendi özdeşliğine esir veya mahkûm olmaktan kurtulması mümkündür ve işte bu, "içerikler arasında yeni ilişkiler kurmak ya da bilince yeni içerikler kazandırmak peşinde olan" Entelekt aracılığıyla mümkündür. Anlıyoruz ki Ratio -belli bir bilinç içeriğini aynen- (veya kendisine özdeş olarak) yeniden-üreten o mekanik doğasını koruya dursun- Entelekt'in tarihsel süreçte yaptığı müdahaleler sonucunda yeni bilinç içeriklerine doğru itilmekte, kaymaktadır: Bunları da tuzağına düşürür gibi günün birinde yeniden-aynen-üretmeye başlayacaktır elbette, ta ki onlar da egemenliğin törpüsünü yesinler; egemenlik momenti onları hizaya getirsin bir gün.

Böyle olunca diyebiliriz ki Entelekt, mantıkçı-akıla mekanik olarak yeniden-üretsin diye yeni bilinç içerikleri kazandırmakla, Bilinç'e ferahlama veya özgürleşmenin kapılarını açmış olmakta, bilinci mantıkçı-akıla esir düşmekten, onun zindanlarında ömür boyu çürümekten kurtarmaktadır. Uzun yıllar boyu hapiste yatanları çıldırmaktan koruyan mantıkçı-akıl değil, ama Entelekt'in ta kendisi değildir de nedir? "Vatan kurtarıcıları"nın sempozyumlarında ya da kahvehane köşelerinde mantık satıp kendini dinletecek yine de birilerini arayan devlet budalası emekli albaylar, Entelekt'ten yana nisbeten daha talihli bir gazete dağıtıcısının maskarası değil midir?

Öteki bazı yayınlarımızda [bkz. G. Lukacs ve K. Korsch (1986-88) çevirilerimize Sonsözler. belirttiğimiz için burada kısaca değinmeme izin verin: "Belli bir faaliyetin ya da bilinç içeriğinin a-y-üretilmesi" ki mantıkçı aklın işidir ve Entelekt, buradan kaynaklanan ürünlerin aynı (özdeş) kalmasını mutlak olmaktan çıkarıp olasılık haline getiriyorsa işte bu olasılığı biz.

Deneyim olarak tanımlıyorduk. Buna komplementer anlamdaki "aynen-yeniden-üretilmeme" olasılığını da özgürleşme olarak... Yukarıda ki yöntem paralelinde artık şöyle diyebiliriz: Bilinçte herhangi bir içeriğin ratio'da yer-alması, yani rasyonelleşmesi (kısacası a-y-üretilme, dolayısıyla özdeş kalması), (1) Entelekt'in müdahalesi yüzünden hiçbir zaman mutlak değil, ancak bir olasılıktır (yetenektir). (2) Bu özdeşlik olasılığı ya da yeteneği Deneyim'i ifade eder, (3) özdeşmezlik (kısacası a-y-üretilememe, özdeş kalamama) yeteneği ise özgürleşme'yi.

Özetlersek demek ki, tüm insan aklı tarih boyunca hep birbirinden bağımsız, ama diyalektik bir "akıl ikilisi" (mantıkçı-akıl: ratio ve anlamcı-akıl: Entelekt) arasındaki etkileşme-didişme içinde gelişmektedir. Bir yanda, kendileriyle ilişki kurulmasına açık bilinç -içeriklerini (negatiflik, yani egemenlik momentinin baskısıyla yakalayıp damıtarak) aynen-yeniden-üretme etkinliği var. Öte yanda söz konusu ilişkileri zenginleştirerek her içeriğin böyle kendisiyle mutlak olarak aynılaşması veya özdeşlenmesine, tutuklanmasına müdahale etkinliği... Birincisi doğrulamacı, aslında ardındaki egemenlikçiliğin ve negatifliğin dalkavuğu olan pozitivist bir etkinlik; ikincisi ise aslında belli hiçbir momentin dalkavuğu olmayan anti-pozitivist bir etkinlik. Her ikisinin birbirlerini (P ve P' gibi) birer olasılık veya yetenek biçiminde (P = 1 - P' gibi) dışladıklarını, ama aynı zamanda (P + P' = 1 gibi) tamamladıklarını anlıyoruz: Birincisi (P) Deneyim ki mantıkçı-akıldan besleniyor, ikincisi (P') özgürleşme ki Entelekt'ten (anlamcı-akıldan) besleniyor. Mantıkçı-akıla yaslanan deneyim, yaşanan içerikleri herhangi bir olasılık düzeyinde tutarken, Entelekt'e yaslanan özgürleşme onları, bu olasılığı dışlayan, ama tamamlayıcı bir olasılık düzeyinde yeni içeriklere doğru itiyor.

Mantıkçı akıl ile Hafıza'nın doğaları arasında bir benzerlik mi var diyorum. Hayır! Hafızanın işi - bunu okul çağındaki çocuklar bile sezinliyor - bilinç içeriklerini yeniden-üretmek.

Evet, ama hafıza bunu sınıfsal hiçbir tercihin ya da baskının altında kalmaksızın yapıyor. Çünkü hafıza, sınıfsal hiçbir tehdidin veya bu tehdide karşı oluşturulan bir güvencenin farkında değildir, hiçbir sosyal etkinin içine nüfuz edemediği mekanik bir imalâthanedir. Dışarda yer yerinden oynasa, hafızanın bundan haberi bile olmaz. Ama camekânları kırılsa, bir taş atılıp da içerdeki çıraklardan biri yaralansa, imalâthaneyi yeniden-üretiminden alıkoyacak bir tehdit oluşsa da içerde çalışanların akılları başlarına gelecek olsa, bu başa gelen Akıl gelse gelse mantıkçı akıldır. Çünkü Hafıza denen imalâthane, bilinç içeriklerini damıtmadan (yani aynen veya damıtarak değil) yeniden-üretir, ama yaptığı yeniden-üretimi belli bir takım çıkarlara zarar vermemeye zorlayan egemenlik momentinin de baskısı altındadır! Hafızayı, bilinç içeriklerini "zararlı olmaktan çıkarıp damıtarak", yani, aynen (hepsi birbirinin tıpkısı olacak biçimde) yeniden-üretmeye zorlayan da bu momenttir. Bu zorlama, bilinç içerikleri arasında ilişki kurmayıp onların arasında egemenler yararına "ayıklama, arıtma, damıtma veya tornalama, arıza ve pürüzlerden temizleme" yapma kıstasını veya tercihini getiren mantıkçı aklın işidir. Demek ki, hafızanın yaptığı yeniden-üretim, egemenlik momentine -evelallah- selam çaktıkları ve böylece onun kıstasından geçerek süzülüp damıtıldıktan sonra artık aynen-yeniden-üretim sürecine dönüşmüş olmaktadır ki bilinçteki bu faaliyet sürecine artık Mantıkçı Akıl diyebiliyoruz! Bilinç içeriklerinin yeniden-üretiminin, egemenlik süzgeci veya kıstasından geçip aynen-yeniden-üretime dönüştüğü süreç ya da Hafıza'dan başlayıp Mantıkçı Akıl'a ulaşan bilinçli süreç. İşte mantığı yaratan dinamik böylesinedir.

* * *

Adorno'nun diyalektiğini belirleyen temel kavramlardan biri şudur: Egemenlik denen uygulamalar altında, hiçbir şeyin

"kendi olduğu gibi" olamayacağı veya kalamayacağı tasarımı. Bu diyalektik, Adorno'nun tasarladığı düşünce ve gerçekliğin birliği çerçevesinde yer alır. Özne, gerçekliği düşünendir, nesne ise özne tarafından düşünülendir. Düşünmek ise somut bir şey düşünmektir, yani düşünceyi belirleyen şey somuttur. Ama "şey" hep düşünülendir, düşüncede kavranabilen'dir.

Burada düşünce ile gerçekliğin birliğini mutlak bir özdeşlik olarak anlamamak gerekir. Çünkü "birlik" bugünkü koşullarda (veya her zaman için) düşünce ile duruma göre başka türlü de olabilen gerçeklik arasındaki ilişkinin sadece belirli bir konumudur, yıldızların birbirlerine göre bulundukları göreceli konumlar gibi... "Başka olabilme" momenti, yaşanan durumun kendi kendisiyle sürekli biçimde özdeşmezliği anlamına gelmelidir. Sabitleşme, yani bir şeyin özdeşliğine ulaşması, onun yok olup gitmiş olmasına alamet sayılmalıdır. Çünkü o zaman bir şey kendi kendisinden "başka" olamaz, ölür. Bu üstelik, bir şeyin kendi kendisinin efendisi, kendine egemen olamaması, yabancının egemenliği altına girmesi demektir. Nedir ki bunlar hep soyut ve kaypak söylemler. Ama Adorno'nun geleneksel felsefe karşısındaki tavrı daha somut. O, bu felsefenin temel çizgisini, düşünce ile gerçeklik arasındaki ilişkinin "göreceli konumu"nu sabitleştirmek, daha doğrusu stabil hale getirmek - ya da Adorno'nun yersiz ifadesiyle- statikleştirmek olarak görüyor. Çünkü böyle bir ilişkinin (örneğin burjuva bilinçinin) kendini-koruması -biz buna, "kendini aynen yeniden-üretmesi" diyoruz- için egemenlik uygulaması gibi bir uygulamaya girmesi gerekir. Öyle ya, egemenlik uygulamasına kalkmayalım derseniz. ilişkileri veya onların aralarındaki göreceli konumu stabilleştirmek, yani aynen-yeniden-üretmek mümkün müdür? İşte, demek istiyor Adorno, fiziksel veya sosyal çevreyi kontrol altında tutmak da böyle olur, kısacası söz konusu ilişkilerin -o göreceli konumunu aynen-yeniden- üreterek. Gerçi Adorno'da yeniden-üretim anlayışı yok, ama söylemek istedikleri böyle

üretim diline çevrilebilir. Görülüyor ki egemenlik uygulandıkça egemen çevre, bilinçin içeriklerini veya olayların göstergelerini olsun, stabilleştiriyor (bu fizikçi terimini bir yana bırakırsak, daha doğru bir deyimle) aynen-yeniden-üretiyor, üretmeye zorluyor ve bunu da, belirttiğimiz gibi, içerikleri törpüleyerek, kendi çıkarını engelleyen veya bu çıkarları tehdit eden pürüzlerden damıtarak yapıyor. İşte bilinçin, kendi içeriklerini böylece aynen-yeniden-üretme faaliyeti de diyoruz, mantıkçı-akıl olup çıkıyor. Bizim *Tarihsel Pozitivizmin Eleştirisi*'nde (G. Lukacs'tan "Tarih ve Sınıf Bilinçi" çevirimizdeki Sonsözler, 1987) savunduğumuz bu çizgiyi Adorno sonunda bir türlü Ratio'ya (mantıkçı-akıla) bağlayamıyor, çünkü Ratio'yu töhmet altında bırakmak istemiyor. Ratio onun gözünde ilerlemenin, kendisinde kusur bulunmaması gereken bir motorudur. Oysa egemenlerin çevreye aşıladığı, "bilinçin kendi içeriklerini aynen-yeniden üretme faaliyeti", yani Ratio aslında çevreye monte edildiği yerden tün; insanları tehdit etmekte, bilinçin içeriklerinde egemenlerin aleyhine olan tüm nitelikleri veya. çelişkileri törpüleyip tek tip bilinçe yöneltmekte ve bunu da insanlığın ilerleme ideali imiş gibi göstermektedir. Adorno ise ne yapıyor? O, bu ölümcül gelişmenin suçunu, bu pozitivist veya *logicoempirist* ilerlemenin sahteliğini, onun kendi motoru olan Ratio'ya değil, motorun araç haline gelmesine ve de söz konusu ilerlemenin ürünlerine, yarattığı kavramlara yüklüyor?! İlerlemeyi yatağa düşüren hastalığın kökü ve nedeniyle, bilinçteki kökeni ile değil, sadece hastalığın belirtileriyle savaşıyor. Motor elbette araç-âlet durumuna gelecekti. Bu eğilim onun doğasında, onu yaratan egemenlik, momentinde var. İşte çağdaş Alman felsefesinin yüzeyselliği de buradan kaynaklanıyor: Adorno ve Horkheimer'in, pozitivizmin tarihsel köklerinde egemenlik momentini gördükleri halde, bunu pozitivizmin bilincinde bir aynen-yeniden-üretime zorlama momenti olarak, dolayısıyla Ratio'nun oluşma nedeni olarak görememeleri, doğa bilimleri ve

teknikteki ilerlemeye Ratio'dan başka bir motor yakıştıramamalarından kaynaklanıyor.

Ratio'yu, sadece, yarattıkları kolayca akıl edilemeyen düşünce cambazlıklarını damıtarak vs derleyip toparlayarak aynen-yeniden-üretilebilir duruma sokmak amacıyla kullanan yaratıcı matematikçilerin tersine, yaratılanları aynen-yeniden-üretmeye memur sıradan matematik öğretmenlerinin ve teknisyenlerin "dehâ"sına bağlıyor sanki Adorno. Pozitivist ve teknik ilerlemeyi, saygı duyduğu bu dehâya yakıştırdığı için Ratio'yu hiç kurcalamaya yanaşmıyor. Yaratmak veya içerikler arasında yeni ilişkiler kurmak ile içerikleri memur gibi aynen-yeniden-üretmeyi birbirine karıştırıyor, yani bilinç bürokrasisiyle.. Oysa yaratıcı sandığı Ratio, o bürokrasinin ta kendisidir. Ne acı bir ödün? Şu var ki Batı felsefe geleneğini, düşünce ile gerçeklik arasındaki ilişkilerin göreceli konumunu stabilleştirip dondurucu, mitolojikleştirici bir kültür olarak görmekle, Adorno ilerlemenin hasta bir ilerleme olduğu teşhisini doğru biçimde koymuş oluyor. Bilincin, o bürokratlaşma huyunu, egemenlik momentinin zoruyla kaptığını fark edemese bile, dolayısıyla bu bürokratlaşma eğiliminin bir âletleşme eğilimi olduğunu göremese bile...

Ne ki bilinçteki bürokrasi giderek gemi azıya alacaktır. "Aydınlanmanın Diyalektiği" çağırdığı cinlerin başlattığı büyü gemi azıya alınca bu kez cinleri başından kovmasını beceremeyen Acemi Sihirbazın (Zauberlehrling'in) durumunu kurcalamaktadır. Mesele şudur: İnsan, çevresinden yararlanma amacıyla ilerlediği süreçte, mantıkçı aklının işlevini ya da rasyonelliğini geliştiriyor; bunu egemenlerin veya egemenleşmenin zoruyla yapıyor; kısacası toplumsal yeniden-üretimi (onun bilinçteki içeriklerini), kontrol altına alma veya belli bir (siyasal) doğrultuda akıtma, kendi çıkarı uğrunda belli bir nitelikte tutma-koruma ya da stabilleştirerek Aynı'laştırma eğiliminin zoruyla yapıyor. Böylece insan, kendi mantıkçı aklını, kendi egemenliğini

pekiştirecek bir âlet haline getiriyor. Bilinçin içerikleri, insanın veya bir sınıfın egemenliğini engelleyici "arıza veya tehdit"lerden giderek öylesine damıtılıyor ki mantıkçı aklın bu içerikleri aynen-yeniden-üreten doğası artık bir imalâthaneye dönüşüyor. Ne var ki, demek istiyor, Adorno, bu âletin veya imalâthanenin uygulamaları acemi sihirbazın çağırdığı cinler gibi başa çıkılmaz duruma geliyorlar. Mantıkçı aklın bu faaliyeti, diyor Adorno-Horkheimer ikilisi, çevreyi (doğayı ve insanları) aşarak gerisin geriye tepiyor, faaliyetin öznesini tehdit eder hale geliyor. Mantıkçı aklın insanı olan rasyonel insan kendini böylece baskı altına sokmuş oluyor. Şu var ki Adorno, Marksist analize özgü kutupsal kavramlara, örneğin sınıf kavramına pek iltifat etmediği içindir ki, egemenlik momentini sosyal bir formasyona, bir sınıfa değil, genel olarak insana mal eder gibi görünüyor. Böyle olunca egemenlik momenti insan insana ilişkilerde de ortaya çıkabilir. Oysa mantıkçı akıl, insan insana ilişkiler arasında, dolayısıyla birey-insanın birey-insana karşı egemenlik kurma eğiliminden çok, tam tersine oluşur; yani bilinç-içeriklerinin yeniden-üretimi sırasında bir sınıfın ideolojik baskısıyla oluşur. Şimdilik bu konuyu bir yana bırakalım ve Adorno-Horkheimer'in, kültürel gelişmenin üstüne çöktüğünü gösterdikleri şu karanlık perspektife dönelim. Evet, bu perspektif onların II. Dünya savaşının panaromasından çıkardıkları bir tablodur. Bu teşhisi kabaca şöyle özetlemek mümkündür: (A) İnsanın rasyonelliği, artık -âletli jimnastik gibi- salt âletli bir düşünme biçimine indirgenmiş bulunuyor (iyi ama, bu can alıcı noktada Adorno, rasyonelliğin daha yeni yeni değil, daha arkaik çağlardan beri mekanik bir yeniden-üretimden oluştuğunu fark edemiyor. Onun fark ettiği bu mekanik yeniden-üretimin artık cinlenmiş gibi çığırından çıkarak bir âlet haline dönüştüğü safhadır]. Ve bu rasyonellik, Adorno-Horkheimer'e göre, A. Comte'tan pragmatizme kadar bütün pozitivizmlerin -bize göre, insanlık tarihinde egemenlik eğiliminin belirdiği andan bu yana,

yani tarihsel pozitivizmin- karakteristiği olan amaç-araç düşüncesiyle ilgilidir. Adorno, Aydınlanma'nın ilerlemeci ve demokratik sanılan felsefesinin meşru mirası bu felsefe olmuştur diyor. Oysa daha baştan, ilkel sınıflı toplumlardan beri, bilinç içeriklerini egemenlik momenti yararına yontarak veya damıtarak standartlaştırıp bu standartlaştırılmış içerikleri tarih boyunca aynen-yeniden-üreten bir imalâthane veya âlet gibi çalışan Ratio (mantıkçı-akıl) ve onun çevreye yaydığı Emek İdeolojisi olan rasyonellik, hiç de A. Comte sonrası 19. yüzyıl pozitivizminin icadı veya ürünü değildir! Tam tersine, Ratio ve Rasyonellik, tarihteki tüm "pozitivist, yani egemenlikçi ilerleme" süreçlerinin ardında yatan o "kendini egemenlikçi (örneğin burjuva) düzende koruma" [*Selbsterhaltung unter Herrschaftssystem*] ilkesine dayalı klasik determinizm anlayışının hem motoru hem de ölümcül tümörüdür. Kısacası kendi yarattığı pozitivizm sürecini yine doğası gereği zehirleyen, ölüme mahkum eden bir virüs'tür: Tıpkı yarattığı mucizeyi kendi giderek kendi başına da belâ eden acemi sihirbaz gibi... [Klasik Determinizm'in, neden "yeniden-üretildikçe kendisiyle mutlak (yani olasılığa imkan vermeksizin) olarak özdeş (aynı) kalma gerektiği" anlayışına dayandığı, doğa bilimleri bağlamında açıklamıştık (bkz. Y.Ö. *Pozitivizmi Eleştirmek*, 1985, Metis Yayınları; K. Korsch ve C. Lukacs çevirilerimize Sonsözler.) Bu gereklilik anlayışı, buradaki "pozitivist (egemenlikçi) ilerleme" anlayışıyla aynı çerçeveye girer. Ya da şöyle diyelim: Doğa bilimlerindeki olasılıkçı (probabilist determinist) tavırda yatan özdeşlik anlayışı, nasıl mutlakçı (pozitivist) bir tavır değilse, buradaki olasılıkçı determinist tavır da aynıdır, yani egemenlikçi değildir. O bakımdan Klasik determinizm ile Pozitivizm arasındaki, ama mantıkçı-aklın doğasından kaynaklandığını gösterdiğimiz paralellik, sanıyorum, doğa bilimleri bağlamında olduğu gibi, burada sosyal bilimler bağlamında daha belirgin hale geliyor.] (B) Adorno, rasyonelliğin toplumsal

çevrenin bağrında açtığı imalâthanelerle, diyor, kültür bir endüstri ürünü gibi pazarlanır duruma gelmiştir. (C) İnsancıl hedefleri ekonomik çıkarlara bağımlı kılmanın örneği de ekonomik düzendir.

Aydınlanmanın Diyalektiği ile ilgili bu saptamaları başka türlü de söyleyebiliriz: (1) İnsanların eylem ve tasarımlarındaki esas niyet bu kültür çerçevesinde ister istemez tersine dönüşmektedir, (2) Bilim ve politikanın yaratmak istediği "düzen" aslında sadece görünürdedir, bu düzenin ardında Kaos yatıyor. Nedeni meydanda. Çünkü düzen bir sürü bilinç içeriğinin egemenlik uğruna damıtılıp kurban edilmesinden ortaya çıkıyor. İyi, ama kurban eden mekanizmanın rasyonellik, yani mantıkçı-akıl olarak egemenlik taslayan bir bilinç olduğunu, söyleyemiyor Adorno. (3) Bunalımlı fenomenler, diyor, bilim ve politikayı daha iyi yönetmekle ortadan kaldırılacak gibi değildir. Doğru bunu söyleyebiliyor ve diyor, bunlar temel fenomenlerdir; çünkü "etkinlik düzeyi"ni (*efficiency*) amaçlayan sorunlardan ve bunların âletlerle -imâl edilir gibi- çözülmesinden kaynaklanıyorlar.

Buradaki sorunların birkaç koldan patlak verdiğini vurgular Adorno:

(A) Bireyin özellikleri, daha doğrusu bilinç içerikleri, egemenlik uğruna boyuna törpüldüğü veya damıtıldığı için gürültüye gidiyor, tehdit altına giriyor. Ama Adorno, bu tehdidin daha baştan arkaik çağlardan beri mantıkçı-aklın kendi faaliyetinden kaynaklandığını göremiyor.

(B) Dayanışma, artık topluluğun çıkarlarını algılamak amacıyla insanların birbirine katılmasını sağlayacak bir gerekçe olmaktan çıkmıştır. Faşizm "toplu yaşam" fikrini ve bunun nesnel gerçekliğini yozlaştırmaktadır.

(C) Kültürün ulaştığı -bizce, mantıkçı aklın insanlığı ulaştırdığı- "zaferler" yaklaşan bir barbarlığın çizgilerini taşımaktadır.

Adorno ve Horkheimer bu sorunların köklerini, belirtildiği üzere şurada görüyorlar: İnsan çevresiyle, yani doğayla ve öteki insanlarla olan ilişkilerini artık, pozitivist veya pragmatistlere özgü o instrumentalist -Ratio'nun imalâthanesinde, çevreye uyum aracı olarak, protez kol, bacak, diş ve kalp gibi yenidenüretilen ilişki gibi görüyor, öylesine yapısallaştırıp biçimlendiriyor. Her şeyi araç-amaç, neden-sonuç çizgisine indirgeyen pragmatist veya instrumentalist(*) tavrı, şu acımasız "kendini-ayaktatutma" (*Selbsterhaltung*) -ya da biz yine, kendini-aynen-yenidenüretme diyelim- mücadelesinin kaçınılmaz sonucu olarak anlamak mümkün mü? Başka bir deyişle, her bilinç içeriğini, pragmatistlerin neden-sonuç, araç-amaç çizgisine göre tornalama ve bu çizgiye indirgeyerek, rasyonelliğin imalâthanelerinde aynen (kör değneğini beller gibi) yeniden-üretme tavrı, o Darwinci ayakta-kalma mücadelesinin kaçınılmaz sonucu diye kabul edilebilir mi? Hayır! Çünkü insanlığın, o mücadele içinde "rasyonelliği bir âlet, bir uyum-aracı haline getirmesi" başka şeydir, getirmemesi başka! Çünkü rasyonelliğin kökeninde "egemenlik momentine esir düşmek ya da başvurmak" yatıyor. Evet, insanlığın tarihsel köklerinde yatan rasyonelliğin (bilinç-içeriklerini, egemenlik baskısı altında aynen-yeniden-üretme zorunluluğundan gelen eğilimin), insanlık tarihinde Aydınlanma Çağı'ndan başlayıp bu denli önplana çıkarılarak ilerlemenin biricik ve rakipsiz motoru haline getirildiği görülmemiştir. Böyle bir süreç, egemenlik momentinin, acemi sihirbazın cinleri gibi, gemi azıya aldığı bir süreç olarak tarihsel bir değişmeyi belgeliyor. Kısacası insanın kendini ayakta-tutma mücadelesi gibi, "kör değneğini kullanmadan, salt mantıkçı-akıla mahkum olmadan da verebildiği bir mücadele"den çok başka bir fenomen var ortada:

(*) U.S.A. ideolojisini yansıtan pragmatist filozof J. Dewey şöyle savunuyordu: Düşüncenin değeri, çevreyle diş, tırnak v.b. gibi bir uyum aracı oluşturmasındadır...

İlerlemenin mantıkçı-aklın önderliğinde kendi kendini kemirmesi fenomeni, yani egemenlik ile ilerlemenin eşanlama getirildiği bir çağ.

Rasyonelliği, egemenlik baskısının ürünü olduğu arkaik çağlardan kurtarmak gerekirken bu kez yeniden toplumun önüne koşmak, ilerlemeye yeniden salt siyasal bir motor takmak nedir? Bu, rasyonelliği, toplumu baskı altında tutarak güdümlemenin aracı gibi kullanmaktan başka nedir? Ratio ve rasyonellik ki, bilinç içeriklerinin egemenlik yararına törpülenmesi, hizaya getirilmesi, standartlaştırılması, belli standartlarda aynen-yeniden-üretilmesi gibi sakıncalarla "malûl" dür, bu açıdan özgürleşmenin de düşmanıdır. Bütün bunlar üstelik, "bilinç-içeriğinin kendisiyle mutlak olarak, yani hiçbir olasılığa elvermeden, özdeş kalması gerekir" türküsünü çağıran klasik determinizm dogmasanının marifetleri değil midir?

İşte bu klasik ilerlemeci veya determinist anlayış ya da onun bilinçteki eşleniği olan klasik rasyonellik, yerini Olasılıkçı Determinizm'e veya Olasılıkçı Rasyonelliğe bırakmak zorunda kalıyor. [Olasılıkçı Determinizm anlayışını 1976-1939 arası yayınlarımızda gerek doğa gerek toplum bilimleri bağlamında açıkladık. Burada Adorno -Horkheimer ikilisinin, kısacası Eleştirel Teori'nin sergilediği teşhisler bağlamında klasik rasyonelliğin, toplumu hangi sakıncalara, nerelere sürüklediği tartışılıyor].

Peki, Adorno, aklın pragmatikleşmesini -Dewey'nin düşlediği üzere- instrumentleşmesi veya araçlaşmasını sadece mantıkçı-akıla, dolayısıyla rasyonelliğe (daha doğrusu o klasik ve kışkırtılmış rasyonelliğe) mi bağlıyor? Bunda Anlamcı-Aklın (İntellekt'in) hiç kusuru yok mu? Aklın kışkırtılmasını Frankfurtçular, yalnız mantıkçı aklın kışkırtılması olarak mı görüyorlar? Öyle ya, Adorno böyle düşünmüyor mu? "Doğa karşısında korkulara kapılınca, insan doğayla baş edebilmek için rasyonelliğe başvuruyor, ama böylece doğadaki ilişkilerin

düzeyine indirgiyor kendini; doğa düzeyindeki bu mantıklılığını ya da rasyonelliğini kendi doğasına karşı bir araç olarak kullanır hale geliyor. Korku ve baskı arasında birbirini böylece kışkırtıp körükleyici bir yarışma başlıyor... İnsanın doğaya uyguladığı o rasyonelliğin egemenliğidir ki artık insanın kendini hedef almıştır". Gerçi Adorno, mantıkçı-aklın doğuşunu sadece "doğa karşısındaki korkulara" bağlıyor. Fazlasıyla psikolojik! Biz ne diyorduk? Mantıkçı-aklın doğuşu, doğadan veya toplumdan kaynaklanan bilinç-içeriklerini, doğal veya toplumsal kaynaklı egemenliğin baskısıyla, doğa veya toplumdaki bu egemenler yararına törpüleyip damıtarak belli kalıplarda aynen-yeniden-üretme zorunluğu'ndan, bu zorunluğa itilmekten geliyor. Ratio'nun genezisini böylece yeniden vurguladıktan sonra yeniden soralım? Burada, insanın kendi bilincinde doğup sonra onun kendisini tehdit eder hale gelen bu negatiflik'te, İntellekt'in hiç de mi rolü yok? Görünüşte var gibi. Çünkü rasyonelliğin, dolayısıyla -daha yukarılarda belirttiğimiz üzere- deneyim'in kışkırtıldığı süreçte, Entelekt'in ve dolayısıyla onun yarattığı özgürleşme yeteneğinin etkinliği öylesine zayıflıyor ki! Oysa temelde Entelekt ve ratio birbirinden bağımsız oluşumlar, birbirlerinin doğrudan etki alanı içinde değiller. Çünkü ikisi arasındaki ilişki, tıpkı Deneyim ile Özgürleşme arasındaki ilişki gibi, yani diyalektik ["birbirini dışlayarak tamamlamak" dediğim ve bir oluşumun, kendi niteliğiyle özdeş olabilme ve olamama yetenekleri kendini-aynen-yeniden-üretebilme ve üretememe olasılıkları arasındaki olasılık ilişkisi gibi]. O nedenle, rasyonelliğin veya mantıkçı-aklın kışkırtıldıkça geriye, insanın kendisi üstüne tepmesi sürecinde anlamcı-aklın rolünü bu diyalektik ilişki bağlamında anlamak gerek. Ne var ki Adorno'da bu ilişkiye ait hiçbir belirti yok. Peki, diyalektik derken ne anlıyor Adorno?

Bu terimden "sadece belli bir düşünme yöntemini anlamamak gerekir. Tam tersine bu terim, insanın düşünürken izlediği "yöntem"in gerçeklik dediğimiz şeyden ayrı tutulamıyacağını dile

getiriyor. Ne diyor Eleştirel Teori? İster tarihsel ya da siyasal ister kültürel olsun, her gelişme, iki kuvvetin birbiriyle çatışma durumunda olduğunun ifadesidir. Bu kuvvetler bir ötekisi olmadan edemezler, yani birbirlerini gerçekliğe tamamlarlar. (İşte bu yüzdendir ki diyalektik terimini, yukarda kısaca özetlediğimiz gibi tanımlamak gerekir: Olmak ya da olmamak, kendisiyle özdeş kalabilmek ya da kalamamak, aynen-yeniden-üretilebilmek ya da üretilememek v. b. gibi birbirini dışlayarak tamamlayan iki olasılık arası ilişkinin türü). Adorno açısından çatışmalı iki kuvvet arasındaki ilişki, ya ikisinin birden var-olması ya da hiçbirinin var-olmamasını sağlayacak biçimdedir. Çoğu kez öyle olurki, daha güçlü görünen kuvvet -Adorno'ya bakılırsa- hakikatte daha zayıftır (yani kendisini doğrulama veya aynen-üretme olasılığı zayıftır, demek istiyor). Daha zayıf görünen, diyelimki baskın çıktı. Bu baskıcı bir egemenliğin yeniden kurulması demek değildir. Rasyonelliğin doğa üstünde kurduğu şiddet egemenliğinin kaldırılması da bununla birlikte yürür. Düşünce ile doğa arasındaki ilişki artık düşüncenin, kendi haliyle "doğru" olana veya olmayana karar vermek için bir ölçek, bir yöntemmiş gibi görüldüğü ilişki değildir. [Bu ilişki, aslında klasik determinizme aykırı düşen bir ilişkidir. Çünkü "doğru" olana /olmayana karar vermek için klasik veya mutlak bir ölçek olamaz. Ya ne olur? "Doğru" sanılanın, kendini doğrulama/doğruluyamama ya da aynen -üretebilme/üretememe olasılıkları ölçüsünde olur.]

Evet, Adorno, gerçekliği diyalektik düzlemde düşünme olarak, gerçekliği birbiriyle çatışan iki momente dayanan bir gelişme olarak açıklıyor. Bu iki momentten her birinin, "ötekisi" ile çelişkisini kendi bağrında taşıdığı sürece daha kendi başına huzuru yoktur, kendisi sorunlu ve tedirgindir. Bu huzursuzluk, hem kavramlarda vardır hem de nesnel gerçeklikte. Üstelik gerek iki moment arasındaki ilişki, gerekse momentlerin kendileri aslında olduklarından başka türlü belirir ve gözükürler. Ama bu

başka-görünüşü, yani görünüşteki başkalığı ortadan kaldırmak, iki moment arası güç ilişkilerini değiştirmekle kabil değil. Belirti veya görünüşteki başkalığı değiştirmek ilişkilerin genelde kendisini değiştirmekle olacak iştir.

Momentlerden birinin sonunda baskın çıkıp çıkmayacağı Hegel'de ve Marx'ta açık bir soru olarak kalıyor. Gerçi bu soru Lenin'de proletarya ihtilaliyle cevaplanmış gibi görünüyordu, ama Adorno ve Horkheimer'de diyalektik hareket sanki iyiden iyiye durmuştur. Özne/Nesne, Doğa/Tarih, Biçim/İçerik gibi tedirgin momentler arasındaki karşılıklı etkileme sürüp gider, ama patlama olmaz, ekstremal bir duruma varılmaz?

Çevre dediğimiz bu tedirgin momentler arasındaki etkileşmeler ortamında Adorno'ya kalırsa, görüyoruz ki, etkileşmeler gerçi değişmekte, ama ne eskidiği ne de yenilendiği belli olmaktadır. Ne var ki etkileşmelerde eksik olmayan moment "negatif" momenttir ve bu, söz konusu iki çatışmalı momentin zaman zaman birbirine aktardığı negatif rolü temsil eder, yoksa hep bir ve aynı momentin niteliğini değil.

Öyle ya, başkası için tehdit sayılan bir moment bir süre sonra bu kez kendisi için bir risk yaratabilir. Böyle olunca, negatiftik hiçbir momentin mutlak özelliği değildir. Bu yön değiştiren moment Adorno diyalektiğinin doğası gereği, bütün etkileşmelerin bağrında yapısal gizli bir moment olarak yer alıyor. Bir şeyin kendi kendisi (ya da öbür momentin müdahalesine uğramadan önceki durumunda olduğu) gibi olmasına veya kendisiyle hor bakımdan özdeş -mutlak özdeş de diyebiliriz- olmasına izin vermeyen de bu negatif momenttir, etkisini Tehdit biçiminde gösterir ki, biz buna "iki çatışmalı ana momentten birinin, uğradığı müdahalenin etkisiyle, aynen-yeniden-üretimde patlak veren bir Arıza ya da doğrudan doğruya, bu üretime, çatışan öteki momentin müdahale'si" diyoruz (bkz. Y.Ö. *Pozitivizmi Eleştirmek*, 1985 ve Max Planck (1987) çevirisindeki eleştirel notlarımız).

Öte yanda Egemenlik sorununa gelince, egemenliği uygulayan araç ya da âlet, yani Ratio (mantıkçı-akıl) ve dolayısıyla Rasyonellik, Özne Nesne gibi çatışmalı momentlerden doğrudan doğruya sadece birini, sadece özne'yi tehdit etmektedir, doğayı ise ancak insanlar aracılığıyla, rasyonelleşme faaliyeti yüzünden tehdit eder; yoksa doğrudan veya klasik kategoriler yüzünden bilgi-kuramsal düzlemde değil.

Oysa doğaya, hele mikro-doğaya bilgi-edinme amacıyla bilgi kurumsal düzlemde bile, yine doğanın bir parçası olan insan tarafından yapılan müdahalelerde Egemenlik söz konusu olamaz. Bunlar olsa olsa doğanın kendi kendisine müdahalesidir, kendi bağrındaki etkileşmelerdir! Bu doğasal etkileşmelerin diyalektiği, yine doğanın bağrındaki yeniden-üretim mekanizmalarından hareketle ve Prodeterminizm anlayışı - özdeşliği mutlak bir özdeşlik olmaktan çıkarıp olasılık (yetenek) düzeyinde ifade eden ve bir yandan da virtüel gerçeklik kategorisinden yola çıkan teori- çevçevesinde kurulabilir. Özdeşlik ve Özdeşemezlik, burada birer yetenek (olasılık) anlamında ortaya çıkarlar ve Kuantum Teorisinin Belirsizlik sorunsalını gözerler [bkz. Y.Ö. *Fizik ve Felsefe*, 1976 ve *Canlıların Diyalektiği*, 1978, ayrıca *Pozitivizmi Eleştirmek*, 1985].

Evet, doğanın kendi içindeki tehdit'lere egemenlik momenti gibi bir karakter yakıştırmak doğru olmaz. Ya da doğada egemenlik gibi bir eğilim yoktur. Çünkü o sadece antropojik (bilinçli canlılara özgü) bir eğilimdir, öznelere özgüdür. O nedenle, Adorno-Horkheimer diyalektiğinin negatif momenti, doğada o antropolojik, yani egemenlik karakterim elbette yitirir, salt fiziksel tehdit karakterine bürünür. Prodeterminizm şöyle diyor:

Fiziksel dünyada (cansız ve bilinçsiz doğada), özellikle mikrofiziksel dünyada, maddenin her yeniden-üretilme olayında yeniden-üretim sistemine dışardan - bu arada doğanın da bir parçası olan özneden- yapılan müdahalelerle karşı karşıyayız. Bu müdahalelerin yarattığı tehdit (risk), dolayısıyla arıza gibi

fiziksel nitelikli negatif momentlere sosyal dünyada denk düşen negatif momentler vardır. Öznenin başrolü oynadığı (canlı ve bilinçli, yani) sosyal dünyada bunlar, egemenlik denilen ve tehdit yaratan antropolojik nitelikli negatif momentlerdir.

Özdeşlik, fiziksel dünyada nasıl "maddenin yeniden-üretimi"nin bu, yeniden -üretim sisteminin doğa ile doğrudan veya özne ile (deney biçiminde) dolaylı olarak etkileşmesi sürecinde, karşılaştığı negatif momentler, yani müdahaleler karşılaştığı negatif momentler, yani müdahaleler karşısında "kendini aynenkoruyabilme veya aksamama, müdahale öncesi durumundan sapmama, güvenilirlik yeteneği" ise sosyal dünyada da benzer bir anlam taşıyor: Bilinç-içeriklerinin yeniden-üretiminin, bu üretim sisteminin (yani mantıkçı aklın) dışardan doğa veya toplumla etkileşmesi sürecinde karşılaştığı negatif momentler, yani müdahaleler karşısında "kendini aynen-koruyabilme... güvenilirlik yeteneği" anlamını taşıyor. Özdeşlik, kavramı, bu yönüyle bir bakıma da "insanın kişiliği" anlamına geliyor.

Etkileşme, birincisinde, özne doğanın bir parçası olduğu için, doğanın kendi içinde oluyor, ama bilgi-edinme (deney) biçiminde ve amacıyla... ikincisinde, çevrenin içinde; ama egemenlik biçiminde veya amacıyla oluyor. Birincisinde negatifliği Arıza temsil ediyor, ikincisinde Egemenlik. Etkileşen taraflar da belli: (1) Bir yanda maddenin yeniden-üretimi, öte yanda "bilgiedinecek" özne, (2) Bilinç-içeriklerinin yeniden-üretimi bir yanda, "egemenlik edinecek" özne öte yanda.

Fiziksel değil de, sosyal etkileşme kategorisini ele alırsak. Frankfurt Okulu, "bilinç içeriklerinin yeniden-üretilmesi"nde hiçbir sorunsal göremiyor. Bu yüzden de ilerlemedeki aşırı-rasyonelleşmeden Ratio'nun doğasını veya kendisini (yani bilinç içeriklerinin aynen-yeniden-üretiliş sistemini) değil, onun sonunda -pragmatistlerin dilediği gibi- bir âlet, bir organ, bir uyum aracı haline getirilmesini, instrumentalist eğilimi sorumlu tutuyor. Elimizdeki sistemin (Ratio'nun) yapısını bilmezsek, o

zaman sistem, Aydınlanma çağından Emperyalist çağa kadar, mal bulmuş mağribi gibi üstüne üstüne çullanılıp yozlaştırıldığına göre sorabiliriz, neredir bu yozlaşmanın nedeni? Bilinç taktiği açısından, yani Adorno-Horkheimer'e göre, yozlaşanda değil, yozlaştıranlarda; bilinç genetiği ya da prodeterminizm açısından ise Ratio'nun, yani yozlaşan sistemin doğasında! Çünkü Adorno-Horkheimer'e göre "Ratio, iyi uslu bir çocuktur, yozlaşmaz". Ama bana kalırsa, şimdiye kadar vurguladığım üzere, Ratio diye aradığımız en güvenilir bir akıl sisteminin bile, aslında egemenlik gibi negatif bir momentin etkisi olmadan oluşamadığıdır! Peki, bu denli berbat mıdır insanın bilincindeki bu "güvence" sisteminin "huyu"? Egemenlik dediğimiz negatif momentte buluyorum bu kötülüğü, ama aklımda ondan kurtulmanın başka yolları, başka bir sistemi yok mudur, kısacası anlamcı-akıl (Entelekt) diye bir başka aklım yok mudur? Öyle ya, akılda özgürleşme momentini yaratan o değil midir?

Evet, mantıkçı-aklın kendisi daha ilkel toplumlardan bu yana, yukarda sözü edilen ikinci tip etkileşmedeki o karakteristik negatif eğilimin etkisi altındadır. O eğilim ki "bilinç içeriklerinin yenidenüretimi"nin, Egemenlik (denen negatif momentin) baskısı altında bir aynen-yeniden-üretime, bir makineye dönüştürülmesi yönündedir. İşte Ratio denen mantıkçı-akıl hep o yönde, böylesine bir negatif momentin yönünde oluşagelmiştir. Böyle olunca ilerlemeyi Ratio başlattığı halde, sonunda onu Batının tarihsel koşullarında köstekleyen de olmuştur. Çünkü egemenlik onun doğasında var, çünkü özgürleşme momenti onun doğasında yok, kör değneğinin deneyimi var; Yeni bir içeriğe ya da içeriklerarası ilişkiye yönelmek yok, belli içerikleri ha bire aynen-üretmek var! Ortaçağın despotları için de böyle oldu, yeni çağların totaliter rejimleri için de böyle. Ancak ok yaydan fırladıktan sonra artık ne yöne gittiğinden tasalanmanın âlemi yoktur.

İlerlemenin tekerine, mantıkçı-aklın kendi doğası gereği sokmaya yatkın olduğu çomağı çıkarmak -egemenlikçiler, bu akılda

temsil olunan "devlet mantığı gereği" bundan hiç hoşlanmasalar bile- Entelekt'in önünü açmakla mümkün olabilecekti. Gerçekten de, çünkü Entelekt mantıkçı-aklın diyalektik karşıtı (dışlayarak tamamlayıcısı) değil midir? Böylece şu mümkün oldu: Bilinçte yeni içeriklere yönelmek ve bunlar arasında yeni ilişkiler kurmak, Ratio'yu mevcut ilişkileri ya da onların içeriklerini makine gibi hep aynen yeniden üretmekten, kör değneğinden, at gözlüklerinden kurtarmak... İşte Entelekt'in işlevi de buydu. Gerçi Ratio, kendisine Entelekt'in sunduğu yeni içerikleri bile bir süre sonra yine aynen-yeniden-üretmeye başlayacaktır ve bu bir dönem için belki de gereklidir. Ama her şeyin bir sınırı var: sonunda önü açılmayan, özgürlüğün farkına varamayan bir ratio, sonunda kendini elbette kahredecek, kısır döngüsünden kurtulamıyacak, kendisine yeni bilinç içerikleri sunamayan Entelekt-yoksunu kültürlerin bağrında onların bir âleti, transplante edilmiş bir organı, son sığıncası haline gelecekti. Bu kültürler, hep böyle makine benzeri protezler, mantıkçı-akıl denen o doğallığını yitirmiş, her an yerine yenisi takılmaya hazır organlarla tedirgin, huysuz ve korkak, bir yaşam sürmeye devam edeceklerdir. Onların tek kurtuluş yolu şuydu: Elektronik beyinler, birleşin!

İşin trajik yanı şu ki, Frankfurtçular, kültürel evrimin kösteklendiğini ya da sonucu görüyor, ama başlatıcının (mantıkçı-aklın) doğasını göremiyorlar. Çünkü bunu görmek, batı felsefesindeki o gelenekleşmiş Ratio kategorisine ters düşüyor.

Yukarda ele aldığımız birinci tip, yani fiziksel etkileşme kategorisine geri dönersek, Frankfurtçuların hallerine benzer haller, orada Modern Kuantum kuramcılarının başına da geliyor. Onlar da bilinç-içeriklerinin değil, ama "maddenin yeniden-üretilmesi"nde hiçbir sorunsal göremiyorlar. Mikromaddenin özdeşliğindeki Belirsizleşme'den, kendi Özdeşlik kavramlarını (özdeşliği, müdahale ve risklerle karşılaşmaksızın mutlak bir özdeşlik olarak anlayışlarını) değil, maddenin kendi nesnel doğasını

sorumlu tutuyorlar ve doğayı nesnel olarak şaşkın gibi, yani indeterminist davranmakla suçluyorlar.

Oysa özdeşlik kavramı, sosyal etkileşmede yatan karakteristik eğilimin etkisi altındadır. O eğilim ki, tıpkı mantıkçı-aklın, tüm bilinç-içeriklerine yaptığı üzere, bu kez "-maddenin yeniden-üretimini" de bir aynen-yeniden-üretim faaliyetine dönüştürme eğilimidir, kısacası Klasik Determinizmdir: Bu determinizm veya aynen-y-üretimle ilgili özdeşlik anlayışı, makrodünyada dinamik bir teoriyi başlattığı halde, sonunda onu mikrodünyada köstekleyen de o oldu. Kuantum kuramcıları bu köstеklemeyi görüyor, ama başlatıcının - yani mantıkçı-aklın ve klasik determinizmin ya da aynen-yeniden-üretimdeki özdeşlik anlayışının- doğasını, bu özdeşliğin mutlak olmadığını göremiyorlar! Çünkü bunu görmek, Marx ve Frankfurt Okulu'na kadar bütün batı felsefesinin hem Ratio hem Özdeşlik kategorisine ters düşüyor.

Özetle demek istediğimiz o ki, en keskin doğa bilimlerinin temelindeki Ratio (mantıkçı-akıl) Entelekt (anlamcı-akıl) ve Özdeşlik gibi felsefe kategorileri bile,

(1) Köklerini, cansız-bilinçsiz dünyadaki egemenliksiz etkileşmelerden değil,

(2) Canlı-bilinçli dünyadaki egemenlikçi etkileşmelerden alıyorlar ve onun diyalektik karşıtı olan Anlamcı-Akıl'dan ya da Deneyim'den bilvesile özgürleşmekten alır.

Gerçi mantıkçı-akıl, Frankfurtçuların başarıyla sergiledikleri gibi, insanlığın ilerleyişine set çekiyor. Ama bu, onun Frankfurtçuların sandığı gibi, bir organ, bir araç haline getirilmesinden değil. Tam tersine bu köstekleme, mantıkçı -aklın kendi "huy"undan, faaliyet tarzından, genetik doğasından, yani kendini yaratan egemenlikçi momentten ve onun kışkırtmalarından kaynaklanıyor. O bakımdan mantıkçı-akıl, pragmatistler veya pozitivistlerin aletlerine âlet olur hale geldiyse, bu süreç bu yeni pozitivizmlerin işi değil, tarihsel bir pozitivizmin sonucudur.

Öyle ya, mantıkçı-akıldaki şu "organlaşma, âletleşme" eğilimi onun faaliyet tarzından farklı bir şey değil ki...

İşte mantıkçı-aklın bu faaliyet tarzıdır ki hem Klasik Determinizmi hem de klasik özdeşlik - yani aynen-yenidenüretilenlerin mutlak özdeşliği- ilkesini yaratmış, böylece doğa bilimcilerinin, özellikle Kuantum Kuramcılarının da bilinçlerini köreltmiş. Entelektlerini kilitlemiştir. Frankfurtçuların, insanlığın kültürel gelişmesinde gördükleri körelme ya da mantıkçıaklın âletleşmesi, mantıkçı-aklın kendine özgü faaliyetinin sadece bir sonucu olmakla birlikte, kökenlerinde öylesine derindir ki, sonunda doğa bilimlerini de aynı körelmeye sürüklüyor Arkaik çağlarla birlikte yola çıkan bu körelmeden ancak anlamcı-akıl ve onun desteklediği özgürleşme eğilimi kurtarabilir insanlığı.

Ağustos 1989
Yılmaz Öner

SON DÖNEMDEKİ YAYINLAR

Anadolu Bir Komünistin Anıları / Dr. Hayk Acıkgöz
Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü / Henry Morgenthau
De Cive / Thomas Hobbes
Diyalektik İmgelem / Martin Jay
Hapishane Defterleri / Antonio Gramschi
Harput'taki Hayalet / Metin Aktaş
Hemşin Ermenileri / Aliye Alt
İttihat Terakki'den Günümüze Yek Tarzı Siyaset:
Türkleştirme / Gülçiçek Günel
Kanlı Öç / Thomas J. Scheff
Küçük Asya'da Hint Avrupa Gezintileri/ Arsen Ceyhan
Silahtarın Bahçeleri / Zabel Yesayan
Totaliter Türkiye Çiftliği / Erol Özkoray
Barışa Tutunmak / Yüksel Genç
Odesa Öyküleri / Izak Babel
İsrail'in Kutsal Terörü / Livia Rokach
Elveda Margarita / Dimitris Hacis

TÜRKİYE İNCELEMELERİ

Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi / L. Rathman
Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Cilt 1-2-3 / S.Yerasimos
Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller: / Vahakn Dadrian
Geçiş Sürecinde Türkiye / Derleme
İngiltere'de Türk Gazeteciliği / C. O. Tütengil
12 Eylül Rejimi Yargılanıyor / Gazi Çağlar
Osmanlı İmp.ve Kemalist Türkiye'nin Sisteminde
Çerkesler/Arsen Avagyan
Takrir-i Sükûn Görüşmeleri / İsmail Göldaş
Türk Dış Politikasının Ekonomi Politiği / Haluk Gerger

Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı / Prof. Dr. V, Dadrian
Türkiye'nin Düzeni ve Kürt Sorunu / Haluk Gerger
Türkiye Yunanistan Nüfus Mübadelesi / Mihri Belli
Y.D.D.,Türkiye ve Sosyalizm / Haluk Gerger

DÜŞÜNCE DİZİSİ

Adorno: Bir Giriş / Willem van Reijen
Bir Kadına Ağıt - Diliculum Odium / Ragıp Zarakolu
Canlıların Diyalektiği ve Yeni Evrim Teorisi / Yılmaz Öner
Edebiyat ve Devrim / Mario Benedetti
Fildişi Kulenin Dışından / P.Pasolini
Fizik ve Felsefe / Heisenberg - Yılmaz Öner
Gurbetten Notlar / Mihri Belli
Gündem Yazıları / Yaşar Kaya
Hayata Sanata ve Aşka Dair / Sami Gürel
Hepimiz Katiliz / Jean Paul Sartre
Komünist Partiye Doğru / Antonio Gramsci
Latin Amerika Marksizmi / Michael Löwy
Özeleştiri Ögeleri / Althusser
Parıltılar / Walter Benjamin
Prodeterminizm / Yılmaz Öner
Rusya'da Batıcılık, Ulusculuk ve Felsefe / Alexander Koyre
Sivil Toplum ve Ötesi / Gülnur Savran
Söz Mezbahası / Eduardo Galeano
Tanrı ve Devlet / Bakunin
Tarihsel Materyalizmin İzinde / Parry Anderson
Uzun Bir Göç Öyküsü / İbrahim Sevimli
Yaşamla Söyleşi / Henri Lefebvre
Yaşamla Yazışma / A. Einstein

KURAMSAL ve SİYASAL İNCELEMELER

Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi / Abendroth
Ayaklanma Üstüne / H.Ortega Saavedra
Bakü Komünü / R. G. Suny
Birikim Bunalımı / James O'Connor
Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri / V.İ.Lenin
Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri / Ricardo
Finans Kapital Cilt - I / Hilferding
İdeoloji ve Politika / E. Laclau
II. Enternasyonal / James Joll
İşçi Denetimi ve Sosyalist Demokrasi / C.Siriani
İşçi Hareketi, Marksizm ve Ulusal Sorun / Horace B. Davis
Karl Marx ve Friedrich Engels / D.Riazanov
Kapitalizm Nasıl İşler? / P. Jalee
Kapitalizmin Gelişmesi Üstüne İncelemeler / Maurice Dobb
Komintern'den Kominforma (I-II) / F.Claudin
Lenin Döneminde Leninizm (I-II) / M.Liebman
Lenin'in Düşüncesi / G.Lukacs
Marksizm ve Din / Michael Löwy
Marksizm ve Gerilla Savaşı / Pomeroy
Piyasa Sosyalizmi Tartışması / Nove, Mandel, Harris, Brus
Proletarya Diktatörlüğü Tartışması / H.Draper
Rusya'da İşçi Muhalefeti / A.Kollontay
Sermaye Birikimi / Rosa Luxenburg
Sosyal Reform mu, Devrim mi? / R.Luxemburg
Sosyalizm ve Özgürlük / G.D.Volpe
Sosyalizm ve Ulusallık / H.B.Davis
Tarihin İronileri / Isaac Deutscher
Ulusal Ekonomiye Giriş / Rosa Luxemburg
Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı / Alec Nove

"Bütün demokrasilerin özünde eleştiri vardır. Demokrasi sadece eleştiri özgürlüğüne ve eleştirel dürtülere ihtiyaç duymakla kalmıyor, onu asıl eleştirinin kendisi belirliyor... Ama eleştirinin akıldaki ruhun merkezi motifi olarak dünyanın hiçbir yerinde sevilmediği unutuluyor. Kim eleştirecek olursa, 'birlik' tabusuna karşı günah işliyor demektir. Eleştirmen bölücü ve hatta totaliter dönemde akıl bulandırıcı biri oluverir."

T. ADORNO

ISBN 975-344-360-9

